

Fagsenter for seniorer

Onsdag 1

- Innspill til faglig inspirasjon og ettertanke

Harald Koht (red.)

OsloMet Skriftserien 2025 nr. 7

Onsdag 1

Innspill til faglig inspirasjon og ettertanke

Utgitt av Fagsenter for seniorer

OsloMet - storbyuniversitetet

OsloMet Skriftserien 2025 nr. 7

Copyright: © Forfatterne /The authors

Kopiering av tidsskriftet og de enkelte artiklene er kun tillatt på institusjoner som har inngått avtale med Kopinor, og kun innenfor rammen som avtalen omfatter.

OsloMet Skriftserie 2025 nr. 7

CC-BY-SA 4.0

ISSN (trykt): 2535-6984

ISSN (online): 2535-6992

ISBN (trykt): 978-82-8364-702-0

ISBN (online): 978-82-8364-701-3

OsloMet – storbyuniversitetet

Universitetsbiblioteket

Skriftserien

Postadresse:

Postboks 4, St. Olavs plass

0130 Oslo

Trykket hos Byråservice

Trykket på Scandia 2000 white, 80 gram på materiesider/200 gram på coveret

Innhold

Fra redaksjonen.....	4
Kategorifeil: forklaringer og feilforklaringer i psykologi.....	5
<i>Per Holth</i>	
Håpet som ingen kunne målbinde: Undereventyret – en håpsappell? ..	17
<i>Marit Akerø</i>	
Om Æsops og andres fabler	27
<i>Jorun Fougner</i>	
Kan dialogbasert medvirkning bidra til å bedre arbeidsbetingelsene i tradisjonelt autoritære bedrifter? Erfaringer fra Asia	40
<i>Robert H Salomon</i>	
Neste nummer	59

Fra redaksjonen

Tidsskriftet Onsdag er et populærvitenskapelig fagtidsskrift. Bidragene vil stort sett være friere i form og innhold enn vanlige forskningsartikler. Artiklene er basert på foredrag som holdes onsdager på Fagsenter for seniorer ved OsloMet. Innleggene er oftest knyttet til foredragsholdernes undervisning og forskning, men i noen tilfeller også til spesialinteresser utenfor deres primære faglige forankring. Artikkelforfatterne har erfaring fra ulike fagfelt, og tidsskriftet vil derfor ha et flerfaglig innhold.

Tidsskriftet er åpent for bokmeldinger.

Artiklene skal være språklig tilgjengelig for lesere med en annen faglig bakgrunn enn forfatterens. Språket vil hovedsakelig være norsk, men bidrag på svensk og dansk aksepteres også.

Tidsskriftet utgis i OsloMets skriftserie og er tilgjengelig både trykt og digitalt. Redaksjonen består av medlemmer av Fagsenteret med ulik faglig bakgrunn.

Vi ønsker oss å henvende oss til et bredt spekter av lesere som er nysgjerrige på emner og problemstillinger både innenfor og utenfor eget fagfelt. Vi håper tidsskriftet kan by på overraskende innsikter og åpne leserens interesse for nye tema.

Dette nummeret tar for seg temaer innenfor psykologi, sosiologi og litteraturvitenskap. Per Holth skriver om hvordan den vanlige todelingen mellom kropp og sinn, kan gi opphav til feilforklaringer blant psykologer. To artikler tar for seg aspekter ved våre nedarvede eventyr og fabler. Jorun Fougner skriver om fablenes oppgave som formidler av eksempler på god moral, mens Marit Akerø er opptatt av eventyr som heltehistorier som uttrykker håp. I den avsluttende artikkelen reflekterer Robert H. Salomon over erfaringer fra forsøk på demokratisk medvirkning i bedrifter i ellers autoritære samfunn.

God lesning!

Redaksjonsutvalget

Harald Koht, redaktør

Trine Deichman-Sørensen

Robert Salomon

Knut Lehre Seip

Jofrid Smidt

Kategorifeil: forklaringer og feilforklaringer i psykologi

Per Holth

Den britiske filosofen Gilbert Ryle (1900-1976) utfordret selve grunnlaget for inndelingen i fysisk og psykisk. Han kalte denne tradisjonelle todelingen for «den offisielle doktrinen», som gikk ut på at mennesker har både en kropp og et sinn. Ryle beskrev problematikken utførlig i boka *The Concept of Mind*. Boka ble utgitt i 1949 og hadde dermed 75-årsjubileum i 2024. Ifølge Ryle hvilte inndelingen i kropp og sinn på en type kategorifeil. I denne artikkelen gjennomgås eksempler på ulike alvorlige og mindre alvorlige kategorifeil. Alvorlige kategorifeil har store konsekvenser for psykologifaget og for beslutningsgrunnlag i samfunnet.

Før jeg starter på selve temaet for denne presentasjonen vil jeg bare kort minne om et fenomen som er relevant i forbindelse med alle forsøk på å argumentere for å overbevise andre om noe annet enn det de allerede mener og tror på. Fenomenet kalles på norsk bekreftelsesfella, på engelsk «confirmation bias». Det går ut på at vi søker og vektlegger opplysninger som bygger opp under ting vi allerede mener, og overser eller minimaliserer betydningen av motstridende opplysninger. I tilknytning til det norske TV-programmet med tittelen *Folkeopplysningen* ble det gjort et lite demonstrasjonsforsøk. Jeg presenterer en skjematisk gjengivelse her:

Representanter fra to politiske ungdomspartier ble spurt om deres syn på salg av vin i dagligvareforretninger. Ungdommer fra Kristelig folkeparti og fra Fremskrittspartiet krysset av på en Likertskala. Som forventet var Kristelig folkepartiungdommen imot, og Fremskrittspartiungdommen for. Begge gruppene ble så bedt om å lese en kort artikkel som argumenterte for det utvidede alkoholsalget i dagligvareforretninger. Som forventet ble da ungdommen fra Fremskrittspartiet mer for alkoholsalget enn før. Mer overraskende var det at argumentene for vinsalget gjorde ungdommen fra Kristelig folkeparti mer imot enn de allerede var. Etter at ungdommene til slutt hadde lest en liten artikkel som argumenterte imot salget av vin i dagligvareforretninger, ble de fra Kristelig folkeparti enda mer motstandere, mens de fra Fremskrittspartiet ble enda mer tilhengere. Uavhengig av om de ble utsatt for argumenter for eller imot, ble altså både tilhengere og motstandere bare mer fastlåst i det synspunktet de allerede hadde.

Slike funn fra forskningen som gjelder bekreftelsesfella gir grunn til skepsis når det gjelder mulighetene for å påvirke folks syn på fenomener de allerede har sterke meninger om. Todelingen mellom kropp og sinn er et slikt fenomen som kulturen har gitt de fleste av oss sterke meninger om, men jeg skal likevel gjøre et forsøk på å rokke ved det.

Kategorifeil

Begrepet kategorifeil («category mistakes») stammer fra den britiske filosofen Gilbert Ryles (1949) bok med tittelen *The Concept of Mind*. Flere andre uttrykk er også kjent fra denne boka. Det gjelder ikke minst «the ghost in the machine», som senere ble brukt som tittel i ei bok av Arthur Koestler (1967), men det gjelder også «the double-life theory», «Descartes' myth» og «the official doctrine». Ryle beskrev den offisielle doktrinen som en «dobbeltlivsteori». Denne teorien sier at alle mennesker, med et tvilsomt unntak for idioter og små spedbarn, har både en kropp og et sinn. Hovedpoenget hans var at kilden til denne offisielle doktrinen er **en samling av radikale kategorifeil**.

Ryle brukte blant annet et eksempel med et par hansker for å illustrere hva han mente med kategorifeil. Når vi observerer en høyrehanske og en venstrehanske som ellers er like, kan vi enten beskrive dem som en høyrehanske og en venstrehanske, eller vi kan beskrive dem som et par hansker. Det må ikke forlede oss til å tro at vi har både en venstrehanske og en høyrehanske og i tillegg et par hansker. Da ville vi ha doblet de to hanskene til fire.

Et annet eksempel Ryle brukte gjaldt en besøkende til Oxford-universitetet. Han ble vist rundt til ulike institutter i ulike bygninger, fikk se forelesningssaler, laboratorier og bibliotek og hilste på studenter og lærere. Da de var ferdige med omvisningsrunden, sa den besøkende at han hadde hatt stor glede av å se alt dette, men spurte så «. . . men hvor er universitetet?» Vedkommende måtte da forklares at universitetet var en samlebetegnelse på alle disse tingene han hadde observert og måten de var organisert på, og ikke selv et medlem på samme nivå som de tingene han hadde besøkt på omvisningsrunden. Tilsvarende, når vi følger med på meteorologens annonserte værvarsel, kan vi høre varsler om temperatur, skydekke, nedbør, høytrykk og lavtrykk. Selv om «været» ikke nevnes med et eneste ord i selve innslaget, er det lite sannsynlig at vi vil klage på at meteorologen ikke sa noe om været.

Både i dagligtale og i faglige sammenhenger bruker vi åpenbart både navn på konkrete enkeltgjensstander og enkelthendelser og på kategorier av ting eller hendelser som har noe til felles. Når det gjelder konkrete objekter gjør vi også sjelden den feilen at vi behandler den overordnede kategorien som et ekstra medlem av seg

selv, men når det gjelder mer abstrakte fenomener, gjør vi nettopp det. Atferd er et slikt fenomen som vi ofte beskriver i abstrakte begreper. Vi kan enkelt liste opp konkrete atferdsformer, men vi kan også lage oppsummeringer av atferdsmønstre i form av personkarakteristikker. Når vi blander disse to beskrivelsesnivåene, gjør vi oss lett skyldige i den typen dobling av verden som Ryle har gjort oppmerksom på.

Atferd og oppsummerende merkelapper

Enkelte kategorifeil er helt harmløse. Hvis vi sier at «Marit kom hjem med en klase bananer og godt humør», har vi strengt tatt behandlet «godt humør» som en ting på linje med «en klase bananer», men dette har sjelden alvorlige konsekvenser. Tilsvarende, om vi sier at «Han var glad i hunder og bringebærsyltetøy og seg selv», så har vi sidestilt tre ting som normalt bygger på tre helt ulike sett med observasjoner, men det gjør ingen skade.

Litt mer alarmerende er det når vi bruker oppsummerende beskrivelser av atferdskategorier og sidestiller disse med beskrivelser av mer konkrete atferdsformer som er medlemmer av den første kategorien. Vi kan for eksempel si at «Hun var i godt humør og smilte og sang». Nå er det slik at smiling og synging kan være en vesentlig del av observasjonsgrunnlaget for å beskrive en person som å være i godt humør. Godt humør er det vi kaller en oppsummerende merkelapp («summary label») og ikke en konkret form for atferd som det er rimelig å liste opp på linje med at personen smilte og sang. Imidlertid gjør det ikke uten videre noen skade om vi snakker slik. På samme måte er det heller ikke umiddelbart skadelig om vi sier at «han var glad i hunden sin og stelte pent med den» til tross for at det var det at han stelte pent med den som fikk oss til å si at han var glad i hunden. Selv om vi altså ofte beskriver hendelser på to eller flere måter og dermed dobler eller flerdobler verden, er det først når vi går et skritt videre og behandler den ene beskrivelsen som noe som forklarer den andre at det utgjør et mer alvorlig problem.

Når vi går fra «Hun var i godt humør og smilte og sang» til at «Hun smilte og sang *fordi* hun var i godt humør», har vi gjort den typen kategorifeil som Ryle beskrev. Da har vi gjort godt humør til årsaken til at hun smilte og sang, og vi glemmer å spørre etter hva som var årsaken til at hun var i godt humør. Spørsmålet er da fremdeles hva som er årsakene til at hun smilte og sang og eventuelt at hun oppførte seg på flere andre måter som oppsummeres som at hun var i godt humør. Vi får det samme problemet hvis vi går fra «han var glad i hunden sin og stelte pent med den» til at «han stelte pent med hunden fordi han var glad i den». Når det blir om å gjøre å få en person til å stelle pent med hunden sin, er det til liten hjelp å få beskjed om årsaken til at folk steller pent med hunden sin er at de er glade i den. Vi trenger i så

fall å vite hva som kan gjøres for å sørge for at folk er glade i hunden sin på den måten at de vil stelle pent med den.

Ulike typer overlapp mellom *eksplanans* og *eksplanandum*

Kategorifeil er vanligvis lett å avsløre når samme ord er anvendt i forklaringen (*eksplanans*) og i det som skal forklares (*eksplanandum*). *Norsk Ukeblad* hadde en gang en reportasje om den tidligere skuespilleren Rita Hayworth, som ifølge ukebladet var blitt rammet av en presenilitet som hadde gjort henne senil. I slike tilfeller er sirkulariteten i forklaringen helt åpenbar. Tilsvarende var tilfelle i Molières skuespill, *Hypokonderen* («*Le Malade imaginaire*»), der forklaringen på at opium induserte søvn var at stoffet hadde en iboende søvndyssende funksjon.

Feil av samme type er vanskeligere å oppdage når det ikke er brukt samme ord, men heller synonymer, i forklaringen og i det som skal forklares. Hvis vi for eksempel sier at «hun gjorde så mange forskjellige nye og uventede ting fordi hun var så kreativ», er betegnelsen ‘kreativ’ her lite annet enn et synonym for at ‘hun gjorde mange forskjellige og uventede ting’. Tilsvarende, hvis vi sier at «han løy og bløffet ustanselig—på grunn av sin maligne narsissisme,» er ‘malign narsissisme’ lite annet enn at ‘han løy og bløffet ustanselig’. Når den ene beskrivelsen på denne måten brukes som forklaring på den andre, er det stort sett eksempler på en verdensdobling (*a double-life theory*), der den oppsummerende merkelappen blir forklaring på de mer konkret beskrevne atferdsformene.

Det kan være verdt å legge merke til at selv fagfolk som er kjent med problematikken med kategorifeil av og til smugler dem inn ved å unngå «kausale» ord. Istedenfor å si at et barn kan lese *fordi* det har knekt lesekoden, kan det sies at «når barnet har knekt lesekoden, vil det kunne lese helt nye setninger.» Kategorifeilen er mer tilslørt når ord som «fordi», «derfor», «på grunn av» eller «årsaken til» unngås, men feilen er den samme. Et annet eksempel er den tilsynelatende empiriske påstanden at «med generalisert imitasjon vil barnet også produsere nye imitasjoner», mens det er det faktum at barnet imiterer nye handlinger uten direkte trening som er observasjonsgrunnet for å snakke om «generalisert imitasjon.»

Når kategorifeilene er innbakt i mer omfattende psykologitekster, kan de mest besnærende enkelheter være ekstra vanskelig å oppdage. Albert Bandura har for eksempel lansert begrepet «self efficacy», som på norsk kan kalles mestringstro. Han har blant annet skrevet at «Styrken til menneskers mestringstro avgjør om de i det hele tatt vil prøve å håndtere vanskelige situasjoner» (Bandura, 1977, s. 193; min oversettelse). Setningen er grammatisk korrekt og tilsynelatende tilforlatelig og

empirisk, men ser vi nærmere på den, er den høyst problematisk. Når setninger er komponert slik at de ser ut til å beskrive et empirisk funn, kan det være lurt å undersøke om det motsatte ville gitt mening. Kunne det i dette tilfellet tenkes at «styrken i menneskers mestringstro er uten relevans for om de vil prøve å takle nye situasjoner»? Det er vel gjerne heller sann at det er når noen tydelig prøver å takle vanskelige situasjoner at de beskrives som å ha sterk tro på egen mestring.

Faguttrykk innenfor psykologi er ofte oppsummerende merkelapper. Det temaet jeg startet med å nevne, nemlig bekreftelsesfella, er ikke noe unntak. Vi kan nå stadig lese om at bekreftelsesfella er årsak til ulike problemer. En politietterforsker skriver for eksempel i en kronikk at «bekreftelsesfeller kan føre til at politiet stirrer seg blind på én teori» og at «fenomenet kan med andre ord gi de involverte i etterforskningen en form for tunnelsyn.» Men det er jo nettopp det å ha tunnelsyn eller å stirre seg blind på én teori som er selve bekreftelsesfella. Det etterforskerne trenger svar på er spørsmålet om hva det kan gjøres noe med i omgivelsene som kan redusere forekomsten av den typen problemer som beskrives som bekreftelsesfella eller å ha tunnelsyn eller å stirre seg blind på én teori.

På samme måte har bekreftelsesfella fått skylda for at leger har holdt fast ved en tidlig feildiagnose av pasienters sykdommer, vedvarende overtro og tro på «fake news» i medier og eksempler på vitenskapsfolks vedvarende tro på gamle, men feilaktige teorier. Bekreftelsesfella er selvsagt ikke en egen ting som er skyld i disse ulike problemene, men bare en rimelig oppsummering av problemene i ulike sammenhenger. Hvis vi skal besvare et hvorfor-spørsmål som er til hjelp for å formulere tiltak mot problemet, må vi rette oppmerksomheten mot miljøet som former atferd i de ulike eksemplene. Hva kan gjøre at personer som misliker å ta feil vil mislike enda mer å fortsette å ta feil?

Bevissthet om problemet med verdensdabling

Gjennom filosofiens historie har mange vært klar over problemer med kategorifeil, og med den problematikken med sirkulære forklaringer som de ofte innebærer, slik at tilsynelatende forklaringer på problemer står i veien for å finne akseptable forklaringer. Theofrastos, Aristoteles' etterfølger og botanikkens far, skrev allerede rundt 300 år fvt. at

. . . når det gjelder hørsel, er det rart av ham [Empedokles] å forestille seg at han virkelig har forklart hvordan skapninger hører, når han har tilskrevet prosessen til indre lyder og antatt at øret produserer en indre lyd, som for eksempel ei bjelle. Ved hjelp av denne indre lyden kan vi høre ytre lyder, men hvordan skal vi høre denne indre lyden i seg selv? Det gamle problemet ville fortsatt konfrontere oss. (Theophrastus & Stratton, 1917; min oversettelse).

Et annet eksempel på en vitenskapsmann som var klar over problematikken var Charles Darwin (1859/1958), som i boka om *Artenes opprinnelse* skrev at «. . . det er så lett å skjule vår uvitenhet under slike uttrykk som 'skapelsesplanen', 'designets enhet' etc., og å tro at vi gir en forklaring når vi bare gjengir et faktum» (s. 444; min oversettelse).

Definisjoner av psykologi

Selv om problemet med en psyko-fysisk dualisme ofte erkjennes, fortsetter de fleste fagfolk å ignorere problemet. I introduksjonsboka i psykologi til Hilgard, senere Hilgard, Atkinson og Atkinson (1975) og enda senere Atkinson og medarbeidere, selve grunnboka til generasjoner av psykologer utdannet i Norge, var psykologi definert som «det vitenskapelige studiet av atferd og mentale prosesser», men med erkjennelsen om at bare studiet av atferd kan fortelle oss noe om de mentale prosessene. Definisjonen koker dermed ned til at «psykologi er studiet av atferd . . . og atferd». I boka til James T. Walker (1996) med tittelen *The Psychology of Learning* skrev han at «min definisjon av psykologi er ganske konvensjonell: Studiet av organismers atferd og opplevelse.» Han fortsatte med at «det er selvfølgelig stor interesse for disse indre opplevelsene, selv om de ikke kan studeres direkte . . . likevel er vår kunnskap om disse indre opplevelsene ... utelukkende basert på observasjon av atferd» (s. 1; min oversettelse). Dette koker altså igjen ned til at psykologi er studiet av atferd . . . og atferd. I enkelte nyere introduksjonsbøker i psykologi, for eksempel av Carlson og medarbeidere (2010), har forfatterne tatt konsekvensen av dette og definerer psykologi utelukkende som vitenskapen om atferd.

Ulike hvorfor-spørsmål og ulike forklaringer

I dagligtale kan vi mene ganske forskjellige ting når vi spør om hvorfor noe skjer. Noen ganger er vi bare interessert i hva som var den umiddelbare foranledningen. Vi kan for eksempel spørre, «Hvorfor gråter Nils?» Det vi er ute etter kan ganske enkelt være svar på hva som utløste gråten her og nå. Hvis vi får til svar at «Søstera hans dulta til ham» kan det være forklaring god nok, og vi er ikke nødvendigvis interessert i flere detaljer. Andre ganger når vi spør om hvorfor, er vi ute etter noe mer. Vi kan spørre «Hvorfor gråter Nils?» i betydningen «Hvorfor gråter han bare fordi at søstera dulta borti ham?» Mange som utsettes for tilsvarende ting gråter ikke, så hvorfor gråter han? Et svar kan være at «Han er en ordentlig sutrekopp!» En oppsummerende merkelapp som «sutrekopp» kan være til nytte for å kunne forutsi hvordan Nils kan komme til å sutre ganske lett også i andre, liknende situasjoner. Det er likevel viktig å innse at betegnelsen «sutrekopp» er uten verdi om det gjelder å

utforme et tiltak som skal sørge for at Nils blir mindre sutrete i liknende situasjoner senere. Det vi da trenger å vite noe om er hva slags læringshistorie som må til for at Nils skal sutre mindre. En tredje variant av hvorfor-spørsmålet gjelder nettopp historien som har gjort at Nils sutrer så lett som han gjør. Spørsmålet om hvorfor Nils sutrer kan da omformuleres til «Hva har hendt i Nils sin historie som har gjort ham til en sutrekopp på den måten at han sutrer lett, for eksempel når søstera dulter borti ham?» Det mest aktuelle å undersøke da er hva som har skjedd når han har sutret tidligere, og hva som eventuelt har skjedd om han ikke har sutret i den typen situasjoner. Hvis historien er ukjent, kan vi likevel påvirke historien fra nå og utover og derved prøve å finne mønstre i Nils sin sutring og hva han eventuelt oppnår ved sutring som han kan lære andre måter å oppnå.

Gjennom vanlig kulturell praksis får vi naturligvis en omfattende trening i å besvare hvorfor-spørsmål med oppsummerende merkelapper. Hvis vi ser at en person banner og slår, sparker, spytter, klører og skjeller ut en annen, kaller vi vedkommende for sint eller aggressiv. I utgangspunktet er «aggressiv» gjerne et adverb—i benevnelsen av aggressive handlinger, men det gjøres gjerne om til et adjektiv i «han er aggressiv» og, enda mer forførende, til et substantiv i «han har aggresjon». Denne omdannelsen av adverb til substantiv kalles reifikasjon, eller tingliggjøring. I neste omgang blir aggresjon forklaringen på at han bannet, slo, sparket, spyttet, klorte og skjelt ut den andre personen. Tilsvarende er det ulike kombinasjoner av atferdsobservasjoner som ligger til grunn for å snakke om holdninger, empati, knekt lesekode, intelligens eller ADHD. Denne typen forklaringer er ikke helt uten nytteverdi i dagliglivet. De hjelper oss i noen grad å forutsi atferd. Når en person beskrives som aggressiv, kan det bidra til at vi med fordel unngår denne personen eller er forsiktige i måten vi forholder oss. Hvis en person er beskrevet som intelligent, kan det hende at det lønner seg å be om hjelp fra denne personen til å løse visse typer problemer. Dersom en er beskrevet som veldig empatisk, kan det hende at dette vil være en av de beste å oppsøke om vi har havnet i sorg, og så videre.

Utredninger uten tiltak

Hvorfor-spørsmål som besvares ved den mest egnede oppsummerende merkelappen preger i stor grad psykologers virksomhet. I praksis betyr det i stort omfang utredning og stilling av diagnoser uten at det nødvendigvis fører til praktiske tiltak. Et eksempel fra en habiliteringstjeneste illustrerer dette.

En habiliteringstjeneste mottok en henvendelse fra en skole som gjaldt en elev de beskrev som svært vanskelig. Elevens journal avslørte at han hadde vært inne til utredninger med jevne og ujevne mellomrom fra han var 2 år gammel, og nå var han

nesten 10. Utredningene beskrev hans manglende språkutvikling og forslag om nye utredninger gang på gang i årenes løp uten at konkrete tiltak ble iverksatt. Etter 6 år med utredninger uten virksomme tiltak, skrev en psykolog i pedagogisk-psykologisk tjeneste (PPT) i journalen: «Jeg beklager at jeg ikke rakk å forfølge mine subjektive inntrykk av eleven med mer strukturerte observasjoner og testing, men jeg tror at dette er en meget spennende sak å utrede videre», og senere samme år: «NN er en svært smilende og søt gutt som det er lett å like. Han virket meget krevende, hadde kort oppmerksomhets-spenn, utålmodig og viljesterk.» Enda flere utredninger uten tiltak fulgte, inntil rektor året etter henviste gutten til habiliteringstjenesten: «NN har et helt spesielt språkproblem; han mangler forståelig talespråk og har også klart et mangelfullt reseptivt språk. Mye har vært gjort av våre erfarne spesialpedagoger/logopeder for å bygge opp elevens språk. Dette har imidlertid ikke lyktes.»

Da fagpersoner fra habiliteringstjenesten møtte på skolen for å bistå lærerne i arbeidet med gutten, forsvant lærerne. De benyttet anledningen til å gjøre ting de ellers ikke hadde tid til når de måtte ta seg av den ustyrlige, språkløse guttungen. Siden veiledningen av lærerne dermed var nytteløs, ble gutten i stedet innskrevet i skole ved habiliteringstjenesten i 8 uker. Der var det fokus på hvordan miljøet kunne tilrettelegges for å trene funksjonelt språk og språkforståelse. Han ble først trent i å uttale ulike lyder som er bestanddelene i norsk tale. Deretter ble han trent i å imitere enkeltlyder, så sammensatte lyder og å si lydene under styring av bokstaver på bordet, altså en enkel form for lesetrening. Sist, men ikke minst, lærte han å uttale ordene for å kunne be om ting og for å benevne ting i omgivelsene. Etter 8 uker besto repertoaret hans av ca. 130 ord som var funksjonelle i den forstand at han kunne be om ting og aktiviteter og kunne beskrive og benevne relevante ting i omgivelsene. Noen få uker med et tilrettelagt læringsmiljø var altså nok til å lære ham flerfoldige ganger så mye språklige ferdigheter som mange skoleår med utredninger og oppsummerende karakteristikk.

Omfanget av kategorifeil

Omfanget av kategorifeil som består i forsøk på forklaringer ved hjelp av oppsummerende merkelapper er enormt. Det er vanlig å forsøke å forklare atferd med personlighet, karaktertrekk, intelligens, ambisjoner, grådighet, lederkvaliteter eller mangel på sådanne, moral eller moralsk forfall, følelser, sinnelag, evner, drifter, valg og holdninger. De store verdensproblemene, som klimakrisen, krigføring, forurensning og begrensede ressurser, kan ikke løses uten atferdsendringer. Et grunnleggende spørsmål er derfor hvordan atferdsendring kan oppnås. For noen år siden uttalte verdens helseorganisasjon at kriger starter i menneskenes sinn. Påvirkbare årsaker til denne «starten i menneskenes sinn» ble ikke nevnt. Når

samfunnsvitere og politikere blir spurt om hva som kan gjøres med problemene, er et vanlig svar at det som må til er en holdningsendring, og journalistene unnlater altfor ofte å spørre hvordan holdningsendringen skal oppnås. Det burde være et eget læringsmål i pensum i journalistutdanningen alltid å forfølge forklaringer med henvisning til holdninger med spørsmål om hva som kan gjøres for å oppnå holdningsendringene. Den utbredte beskrivelsen av psykiske eller mentale fenomener og deres rolle som årsaker til atferd har alvorlige konsekvenser. Fokus ledes vekk fra problematisk atferd og de forhold i miljøet som kan og må endres for å oppnå atferdsendring.

Selvobservasjon

En vanlig oppfatning er at vi riktignok ikke kan vite noe sikkert om tanker og følelser hos andre, men vi kan observere det hos oss selv. Dette perspektivet ble grunnleggende i Descartes' filosofi. Han tvilte på det meste, men kunne ikke samtidig tvile på at han tvilte. Å tvile innebærer å tenke, og å tenke innebærer å eksistere. Dermed konkluderte filosofen: Jeg tenker, altså er jeg—*Cogito ergo sum*. Men hva var det Descartes registrerte hos seg selv? Hvordan kunne han vite at det han registrerte i sin egen kropp ble kalt «å tvile» eller «å tenke»? Den østeriske filosofen Ludwig Wittgenstein stilte noen av de grunnleggende spørsmålene i boka *Filosofiske undersøkelser* (*Philosophical Investigations*), som ble utgitt etter hans død:

257. Hvordan ville det vært hvis mennesker ikke viste noen ytre tegn på smerte (ikke stønnet, gjorde grimaser osv.)? Da ville det være umulig å lære et barn bruken av ordet «tannverk». Vel, la oss anta at barnet er et geni og selv finner opp et navn for følelsen! – Men da kunne det selvsagt ikke gjøre seg forstått om det brukte ordet. (Wittgenstein, 1953/1976, s. 92; min oversettelse)

Vi må lære av andre å beskrive hendelser inni kroppen på samme måte som vi lærer å beskrive hendelser utenfor kroppen. På samme måte som vi lærer å si at vi leser når andre kan observere at vi leser, lærer vi å fortelle at vi tenker når andre kan observere at vi tenker. Når vi senere kan fortelle at vi leser og tenker også når andre ikke kan se det, er det all grunn til å anta at det vi da rapporterer er av samme natur som da det var observerbart for de andre. Et eksempel kan illustrere dette. De færreste kan umiddelbart svare på spørsmålet, «Hva blir 65 x 65?» uten å ta i bruk spesielle hjelpemidler, som kalkulator eller i det minste noe å skrive med og på. Hvis vi prøver å gjøre det «i hodet», kan vi kanskje begynne med $5 \times 5 = 25$, som vi har lært direkte. De fleste kan også regne 5×6 , 6×5 og 6×6 . Alt dette er ting som vi har lært å gjøre når det er registrerbart for andre. Senere kan vi gjøre alt dette uten at det syns utenpå, men det er vanskelig å holde styr på regnestykket når vi ikke nedfeller noe på papiret underveis. Hvis du ikke allerede har lært det, kan du nå lære en ny

måte å regne ut denne typen multiplikasjonsoppgaver. I alle slike oppgaver hvor et tosifret tall som slutter på 5 skal opphøyes i annen, det vil si ganges med seg selv, kan vi ta det første sifferet, tier tallet, og gange dette med tallet som er én høyere. Det betyr at hvis det som skal ganges er 65×65 , ganger vi først 6 med $(6+1)$, altså 6×7 , som blir 42. Deretter setter vi 25 på slutten, slik at svaret på 65×65 blir 4225. Hvis du nå kan regne ut 75×75 «i hodet», det vil si uten at utregningen er synlig for andre enn deg selv, kan vi slutte oss til at du gjør noe av det du nettopp har lært. Prøv selv og beskriv hva du gjør! Når du beskriver hva du gjør «inni deg», må du også beskrive det omtrent på den måten jeg nettopp har gjort. Det betyr selvsagt ikke at vi kan ta det bokstavelig, slik at du faktisk har tall inne i hodet, verken fysisk eller på annen måte, men det betyr bare at når vi skal beskrive hva som skjer inni oss, må vi beskrive det på måter som andre har lært oss når de kan registrere hva vi gjør.

Så vidt vi vet er det fire litt ulike måter vi kan lære å observere og beskrive hendelser og tilstander inni oss selv når de ikke er direkte observerbare for andre. For det første kan vi lære det når en indre stimulering faller sammen med en ytre stimulering som er lett registrerbar for andre. Sann kan vi lære å fortelle at vi har vondt når andre ser at vi slår oss eller vi har et sår eller annet ytre merke som faller sammen med en smertestimulering som ingen andre kan føle.

For det andre kan det være noe vi gjør som typisk faller sammen med en bestemt indre stimulering. Selv spebarn kan for eksempel gjøre grimaser og ta seg til øret når de har øreverk. Dette får foreldrene til å begynne å snakke om «vondt i øret», og barnet lærer å si «vondt i øret» når foreldrene observerer atferd som samvarierer med vondt øre.

En tredje variant er at vi lærer å beskrive vår egen atferd når den er synlig for andre. Vi lærer for eksempel å si at vi leser når andre kan observere at vi leser. Deretter kan vi lære å lese lavere og etter hvert inni oss. Hvis noen spør oss hva vi gjør, svarer vi at vi leser—som vi har lært å kalle det når vi leser høyt.

Den fjerde og siste varianten skjer ved det som kalles metaforisk utvidelse (ekstensjon). Det skjer når en indre stimulering har noe til felles med en ytre stimulering som vi har lært å navnsette. Dette er opprinnelsen til at vi kaller smerter for skarpe eller dumpe, at vi snakker om «sommerfugler i magen» og at vi ser «indre bilder». Skarpe objekter, sommerfugler og bilder er selvsagt ting som normalt bare befinner seg utenfor kroppen, men de kan altså ha likheter med ulike typer stimulering fra innsiden.

I Descartes forsøk på å fjerne alt som var usikkert og bygge opp sin nye filosofi fra noe som var helt sikkert, endte han opp med å tro at han kunne begynne helt fra bunnen da han formulerte sin grunnsetning, *Cogito, ergo sum*. Problemet med dette er altså at vi i utgangspunktet ikke kan beskrive annet enn det andre kan ha lært oss

å beskrive. Det er bare etter at vi har fått en grundig opplæring av andre medlemmer av språksamfunnet at vi i noen grad er i stand til å beskrive vårt eget indre. Ingen kan begynne med seg selv, slik Descartes antok. Selvobservasjon stammer fra trening i et sosialt miljø.

Et annet viktig problem med troen på mulighetene for å observere og beskrive ting inni oss er begrensningene i selve nervesystemet. Vi peker ofte mot hodet og snakker som om vi rapporterer direkte fra noe vi observerer at hjernen foretar seg. En alvorlig begrensning i mulighetene for selvobservasjon er imidlertid at sentralnervesystemet ikke er utstyrt med sanseceller. Det betyr at det er like umulig for oss å observere hva som foregår i egen hjerne når vi tenker som det er umulig å registrere hva som foregår i ryggmargen når vi trekker hånda refleksivt tilbake fra ei varm kokeplate, og like umulig som å se ultrafiolette stråler.

Psykologi som vitenskap

Da psykologi ble etablert som en egen vitenskap i 1870, var selvobservasjon, såkalt introspeksjon, den aksepterte metoden for å studere «psyken». Selv med trente forsøkspersoner var det imidlertid uklart om de samme fenomenene ble rapportert av ulike forsøkspersoner og i ulike psykologiske laboratorier. Utpå 1900-tallet ble derfor vitenskapelig psykologi basert på observasjoner av atferd hos andre, «the psychology of the other one». Behavioristene definerte psykologi som studiet av atferd, men atferd ble ofte ansett kun som et mål på noe annet, noe mentalt, som dessverre ikke kunne måles direkte. Men kan et mål på noe samtidig være et mål på noe helt annet?

Svaret er ja—under bestemte forutsetninger. For eksempel har enkelte litermål påtrykt egne skalaer for måling av volum som tilsvarer antall gram sukker og mel. Volum er da et mål på vekt, men forutsetningen for dette er at noen tidligere har (1) målt både volum og vekt og (2) kalibrert volum- med vektmålinger. Denne forutsetningen mangler når atferd anses som et mål på noe som ikke er direkte målbart. Psykologi må derfor være en vitenskap om atferd i og for seg, og ikke som et mål på noe av en annen, ikke-fysisk natur. En slik atferdsvitenskap uten psykiske bortforklaringer er kanskje viktigere enn noen gang om våre største problemer skal kunne løses.

Gilbert Ryles redegjørelser for kategorifeil kan være til god hjelp for å unngå de språkfellene som innebærer en todeling av verden i fysisk og mentalt, eller atferd og sinn. Som en liten kuriositet er det likevel fristende, til slutt, å nevne at Ryles egen påstand om at "en samling av radikale kategorifeil er kilden til dobbeltlivsteorien" i seg selv er et eksempel på kategorifeil. Samlingen av radikale kategorifeil er nettopp

det som utgjør dobbeltlivsteorien. Det viser hvor vanskelig det kan være å unngå kategorifeilene selv når vi er fullt klar over problematikken.

Referanser

Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a Unifying Theory of Behavioral Change. *Psychological Review*, 84(2), 191-215.

Carlson, N. R., Miller, H., Heth, C. D., Donahoe, J. W. & Martin, G. N. (2010). *Psychology. The Science of Behavior* (7. utg.), Pearson.

Darwin, C. (1859/1958). *The Origin of Species*. New American Library.

Hilgard, E., Atkinson, R. C. & Atkinson, R. **Introduction to Psychology** (6. utg.). Harcourt Brace Jovanovich.

Koestler, A. (1967). *The Ghost in the Machine*. Arkana.

Ryle, G. (1949). *The Concept of Mind*. Penguin Books.

Theophrastus, & Stratton, G. M. (1917). The text and translation of the fragment on the senses. I G. M. Stratton, *Theophrastus and the Greek physiological psychology before Aristotle* (s. 65–221). Hentet fra [https://en.wikisource.org/wiki/On_Sense_Perception_\(Theophrastus\)#top](https://en.wikisource.org/wiki/On_Sense_Perception_(Theophrastus)#top)

Walker, J. T. (1996). *The Psychology of Learning*. Prentice-Hall.

Wittgenstein, L. (1953/1976). *Philosophical Investigations*. Basil Blackwell.

Om forfatteren

Per Holth ble utdannet cand. psychol. i 1983, og dr. psychol. i 2000. Han har arbeidet i psykiatriske avdelinger, i militæret, og for ungdom og barn med utviklingshemning og autisme. Hans forskningsaktiviteter spenner over grunnforskning, anvendt arbeid og større forskningsprosjekter innenfor forebygging og behandling av rusproblemer. Han har vært professor ved Institutt for atferdsvitenskap ved OsloMet fra 2006. <https://orcid.org/0000-0001-7443-6075>

OrcID: Per Holth <https://orcid.org/0>.

Håpet som ingen kunne målbinde: Undereventyret – en håpsappell?

Marit Akerø

Undereventyrene er en gruppe folkeeventyr hvor helten kjemper mot ondskapsfulle mennesker og destruktive krefter i form av troll og trollkjerringer. Men fortellingene er også rikt utstyrt med gode hjelpere. En lykkelig slutt er ett av de viktigste kjennetegnene ved disse eventyrene. Er den gode slutten utelukkende et uttrykk for virkelighetsflukt og ønsketenkning – eller kan den forstås på en annen måte?

Eventyret – dikt og fanteri?

Det er september 2011. Jeg skal forberede en serie forelesninger om folkeeventyr, men en indre uro gjør arbeidet umulig. 22. juli ligger noen uker bak i tid – Utøya regjeringsskivartalet. Er det mulig å være opptatt av eventyr når virkeligheten har rammet oss med et smell? Kan det forsvares å bruke tid på fortellinger hvor alt ender godt når livet brått er blitt knust for så mange?

Hvorfor denne nagende uroen? Jeg har arbeidet med folkeeventyr i mange år og er imponert over rikdommen i denne delen av kulturarven vår. Men av og til når fiksjonens lykkelige slutt og virkelighetens katastrofer kolliderer, hender det jeg får anfektelser – og jeg er ikke alene.

Da Asbjørnsen (1812-1885) og Moe (1813- 1882) begynte innsamlingen av norske folkeeventyr på slutten av 1830-tallet, var Moe bekymret over at eventyrene var i ferd med å forsvinne. Sagnene, derimot, blomstret. Sagnet ble opplevd som sant og kunne ofte vise til tid og sted og gjerne til personen som hadde opplevd det som ble fortalt, men eventyr var dikt og fanteri. Man foretrakk derfor «sannsoger», dvs. sagn, fremfor «soger» som eventyrene ble kalt i enkelte bygder.

Oppfatningen av eventyret som *fabula incredibilis*, en ikke-troverdig historie, strekker seg langt bakover i tid, og både norske og utenlandske innsamlere av folkeeventyr ble møtt med skepsis, noe som gjorde det vanskelig å få tilgang til fortellingene. Evald Tang Kristensen (1843-1929), som samlet jyllandske eventyr i Danmark, opplevde at en kvinnelig informant vegret seg for å fortelle fordi mannen hennes karakteriserte eventyrene hennes som en samling løgner (Holbek 1987). Den samme

erfaringen gjorde den ungarske folkloristen Linda Dégh (1918-2014) i en undersøkelse blant bønder i hjemlandet på 1950-tallet. Man ønsket ikke å høre løgnhistorier (Dégh 1989).

Asbjørnsen og Moe prøvde iherdig å motarbeide slike holdninger, og Moe proklamerte i 1840 at folkeeventyrets vitenskapelige verdi ikke lenger kunne betviles av noen dannet person (Moe 1877,12), men dette hjalp lite blant folk flest.

I ettertid har folkeeventyret vakt interesse innenfor ulike faglige sammenhenger, ikke minst psykologi. Sigmund Freud (1856-1939) var sterkt fascinert av eventyr. Dette kommer til uttrykk flere steder i forfatterskapet. I *Märchenstoffe in Träumen* (1913) viser han hvordan elementer fra eventyr kunne dukke opp i pasientenes drømmer, eller at man under fortolkningsarbeidet av en drøm assosierte til en beslektet fortelling. Freud leste eventyr med psykoanalysens briller, og gjorde sine tolkninger ut fra denne referanserammen. Han mente blant annet at eventyrene uttrykker ubevisste ønsker, konflikter og drifter i mennesket.

Carl Gustav Jung (1875-1961), som samarbeidet med Freud en periode, men senere brøt med ham, skiller seg klart fra Freuds forståelse av eventyr. Jung oppfattet eventyret som et symbolsk uttrykk for psykens utvikling hos et menneske. Marie Louise von Franz (1915-1998), medarbeideren hans gjennom mange år, har gjennom flere publikasjoner om eventyrenes symbolikk, bidratt til at jungiansk eventyrtolkning er holdt levende og fremdeles praktiseres i enkelte psykoterapeutiske sammenhenger.

Antroposofene med Rudolf Steiner forklarer eventyrene ut fra sin filosofi om menneskets åndelige utvikling. Fortellingene er uttrykk for åndelige krefter og prosesser i mennesket.

Tolkningene av folkeeventyrene har opp gjennom årene vært mange. Jacob Grimm som sammen med broren, Wilhelm, samlet og utga tyske folkeeventyr, kalte eventyret en dyp brønn som alle kan øse av ut fra sine behov (Grimm 1865). Og det har man sannelig gjort. Kanskje rammer denne uttalelsen også meg!

Jeg har valgt å se folkeeventyret, avgrenset til undereventyret, i et eksistensielt perspektiv, eller som Jørgen Moe uttrykker det: «[...] på bunnen av de gode eventyr ligger en betraktning av livet» (Moe 1877, 197).

Hva er et undereventyr?

Folkeeventyrene er en samling fortellinger av helt ulik karakter. De er inndelt i grupper etter type fortelling. Hva skiller undereventyrene som gruppe fra andre

folkeeventyr? Jeg skal gi noen få eksempler for å vise hva som er særegent for undereventyrene.

Skjemteeventyrene har ingen overnaturlige elementer. Dette er satiriske eller humoristiske fortellinger hvor hensikten er å skape latter. «Kjerringa mot strømmen» hører hjemme her. Skjemteeventyrene harselerer dessuten ofte med makt- og øvrighetspersoner i bygdesamfunnet. Fut, lensmann og prest får gjennomgå. Erotiske folkeeventyr hører også til denne gruppen. Og dette siste er muligens grunnen til at en stor del av de innsamlede skjemteeventyrene ikke ble tatt med i de skriftlige utgavene, men befinner seg i ulike arkiver. Asbjørnsen og Moe ønsket ikke å støte «velanstendighetsfølelsen» hos leseren.

Eventyrene om det dumme trollet, handler om trollet, eller noen ganger djevelen selv, som alltid lar seg narre av mennesker. Askeladden innehar ofte helterollen i disse fortellingene og framstår snarrådig og skarpsindig som i «Askeladden som kappåt med trollet».

I *novelleeventyrene* er det få overnaturlige innslag. Vi møter en kreativ og oppfinnsom Askeladd som løser utfordringene på egen hånd som i «Prinsessen som ingen kunne målbinde»: «Jeg fant, jeg fant!» «Hva fant du nå da?» «En utgått skosåle». «Hva skal du med den?» «Å, jeg har slikt å gjøre, jeg har slikt å føre, så fører jeg vel den». Og *det* gjør han i en rappkjefet ordduell med prinsessen.

I *undereventyrene* møter vi i flere av fortellingene en annen side ved Askeladden. Ofte er han ikke fullt så kjepphøy, men redd og helt avhengig av hjelp. Nærværet av gode hjelpere skiller undereventyrene fra de tre gruppene jeg hittil har nevnt. Helten, mann eller kvinne, kjemper mot ondskapsfulle mennesker eller destruktive krefter i form av troll og trollkjerringer og av og til fanden selv. Det er en kamp på liv og død mot uhyggelige krefter.

De gode hjelperne dukker opp i de mest forunderlige skikkelser. Askeladden finner en halvdød laks som ligger og spreller på tørt land. «Å kjære vene, hjelp meg ut i vannet igjen, så skal jeg hjelpe deg i din ytterste nød!» «Hjelpen du gir meg blir vel ikke stor», svarer Askeladden, men der tar han feil. Hjelpen han får, blir avgjørende både for å redde livet og for å få has på trollet.

Vi møter gamle koner med en nese så lang at den brukes til å rake glør med i grua. Det er overraskende mange av disse langnesete skapningene i eventyrene. Av og til er de riktig uheldige med nesegrevet sitt. En dag oppdager Askeladden en gammel krok som står med nesen fastklemt i en trestubbe og sliter og rykker for å komme løs. «Goddag gamlemor», står du her og bryner nesa di?» «Å kjære vene, hjelp meg å komme løs og gi meg litt å leve av. Jeg har stått her i hundre år og ikke smakt matsmulen». Og Askeladden kløyver trestubben og deler nistepakka. Som takk får han, og andre eventyrhelter, gode råd og løfte om hjelp i nødens stund, eller de

mottar gaver. Det kan være et garnnøste som triller foran og viser vei, eller en nøkkel som har den egenskapen at når man kikker gjennom åpningen i nøkkelhodet, så kan man se hva man vil. Og det kan komme godt med.

Handlingene i disse eventyrene foregår i en magisk og underfull verden, og fortellingen ender alltid i en lykkelig slutt. Dette siste er et vesenskjennetrek ved undereventyrene.

Å kjenne livet igjen i eventyret

Vi kan bli så fascinert og nærmest forledet av disse komiske skikkelsene at vi overser at i denne fantasiverdenen utspiller det seg et eksistensielt drama.

Undereventyrene er fortellinger med en dyp eksistensiell klangbunn. Konkret handler det om enkeltpersoner som rammes av onde handlinger, men som livsbetraktning sier eventyret noe om ondskapens nærvær i tilværelsen. Det handler om en eksistensiell erkjennelse: Slik er det å være menneske. Eller som Jørgen Moe sier: «Og midt i alt dette eventyrlige skulle man tro det var ens eget liv det handlet om (Moe 1877, 13).

Men er det mulig å kjenne igjen livet i et eventyr? I «Froskekongen eller Jern-Henrik» (brødrene Grimm) møter vi mannen som bærer på så stor en sorg at han har slått tre jernlenker rundt hjertet sitt for at det ikke skal bryte av fortvilelse. Men han – eller henne – møter vi da også i det virkelige liv! Og hva med ondskapen rundt oss? Undereventyret lar ondskapen få slike dimensjoner at den kan synes fullstendig uovervinnelig. Hvem kan hamle opp med en rise som ingen kan få gjort ende på fordi han ikke bærer hjertet på seg, eller et troll med ni hoder og straks man får has på ett av dem, blåser de andre hodene liv i det igjen? Men er det ikke nettopp slik vi opplever møtet med ondskapens mange ansikter og former? Nytter det i det hele tatt?

Norske folkeeventyr har en fortellerstil som ofte preges av humor og ironi, slik at det noen ganger er vanskelig å fatte krisens alvor eller sorgens dybde hos den som rammes. Denne røffe fortellermåten skiller våre folkeeventyr fra andre lands eventyr, ifølge Moe. Han mente at fortellerstilen hadde røtter tilbake til sagatiden, og at den humoristiske leken med det skrekkelige var et trekk ved den norske folkekarakteren – en skyhet for følelser tolket han det som (Moe 1877, 65). I eventyret «Rødrev og Askeladden» møter vi kongen som har mistet den yngste datteren sin til et troll. Troll assosierer vi straks til eventyr, og dramaet vekker knapt noen følelser. Men fjerner vi ordet troll, forandrer bildet seg. Vi står overfor et menneske som har mistet barnet sitt. Hvem blir ikke berørt? Han er så full av sorg at han mest aldri vil se folk. Når han senere også mister den eldste datteren, blir han så ille ved at han stuper i bakken, og

siden raver han omkring mest som en halvtulling. Komikk, ja, men en livserfaring og livsbetraktning som forteller oss at man kan drives til vanvidd av sorg. Kjenner vi livet igjen?

Håpets eksperiment

Søren Kierkegaard (1813 - 1855) var dypt fascinert av undereventyrene. Han mente at disse fortellingene ga ham en innsikt i den menneskelige eksistens som han kunne øse av som forfatter. Men han hentet mer fra eventyrene. Han slet med tungsinn i perioder, og da søkte han til undereventyrene for å finne rekreasjon og trøst. Hva er det ved disse fortellingene som gjør ham så godt? «Der er alle sorger slukket til slutt», sier han og viser til den lykkelige slutten (Kjær 1991, 16).

Den gode slutten har provosert, for livet er jo ikke slik. Det går ikke alltid godt, eller slik vi ønsker og håper. I studentbarnehagen hvor sønnen vår gikk på 1970-tallet, var folkeeventyrene upopulære blant personalet nettopp på grunn av den lykkelige slutten. Man skal ikke lyve for barn, het det. Men lyver eventyret? Folkeeventyr er riktignok fiktive fortellinger, oppdiktede historier, men vi må skille mellom fiksjon og løgn.

Den franske filosofen Poul Ricoeur (1913-2005) sier at fiksjonen egner seg særlig godt til å *utforske tilværelsen* fordi den ikke er bundet av realiteten. Den er befridd fra byrden av empirisk referanse, og nettopp derfor kan den eksperimentere med eksistensielle muligheter (Ricoeur 1979). *Undereventyret som fiksjon eksperimenterer med eksistensielle muligheter*, og en av disse mulighetene er at ondskapen, dette nihodede og seiglivede uhyret, overvinnes av gode krefter.

I undereventyret fremstilles verden slik vi erfarer den med en ondskap som kan ramme så forferdelig, og samtidig rommer fortellingen noe som overstiger disse erfaringene – en lykkelig slutt. Kan vi kalle dette et håpets eksperiment? Et: «Måtte det være slik!»

Men hva er håp? Det finnes en rekke definisjoner og beskrivelser. Kaye Herth, en veteran innenfor håpsforskning, uttaler enkelt: «Hope is [...] to move beyond what is and envision a better tomorrow [...] a brighter tomorrow» (Herth 1993, 144). Er det ikke nettopp dette undereventyret gjør – holder fram for oss et håp om «a better tomorrow»?

En håpefull tillit

Heltene i undereventyret har sine egne prosjekter. Askeladden har gjerne en prinsesse i tankene, og Kari Trestakk drømmer om prinsen. Men samtidig er de

rolleinnhavere i et langt større prosjekt – undereventyrets eksperiment med eksistensielle muligheter hvor ondskapen skal beseires. Og det er sannelig ikke småting! For hva har man å stille opp med når ondskapen materialiserer seg i en rise som ingen kan få gjort ende på fordi han ikke bærer hjertet på seg, eller den barrikaderer seg østenfor sol og vestenfor måne, og ingen vei fører dit?

For riktig å understreke det håpløse i dette prosjektet, fremstilles helten gjerne som den yngste i søskenflokket, en mishandlet og foraktet stedatter eller en fattig gutt/jente. Eventyrets helter er ofte svake og sårbare. Og dette er interessant, for eventyret som fiksjon kunne utstyrt heltene sine med magiske evner og kjempekrefter, men på denne måten møter undereventyret oss i vår egen sårbarhet og følelse av avmakt i møte med ondskapen.

En liten digresjon: Salmen «Alltid freidig når du går», hører med til barnelærdommen for oss som gikk på folkeskolen i gamle dager. Det mange ikke vet, er at den opprinnelig ble skrevet for et eventyrspill. Christian Richardt (1831-1882), som var dansk prest og forfatter, skrev flere skuespill for teater, blant annet et eventyrspill om «Tornerose», hvor sangen inngår og synges på samme melodi som vi kjenner i dag (komponist: Christoph Weyse).

«Tornerose» er fortellingen om prinsessen som ligger i en dødlignende hundreårssøvn. I utgangspunktet skyldes dette en forbannelse. I kongens rike er det tretten feer, og til prinsessens dåpsdag blir tolv av dem invitert fordi kongen kun har tolv gulltallerkener som de skal spise av. Den trettende feen blir forbigått. Feene kommer med gode ønsker for den lille prinsessen, men plutselig dukker den trettende feen uventet opp på festen og hevner seg (utenforskap er farlig) ved å kaste forbannelse over barnet: «Når kongsdatteren er femten år, skal hun stikke seg på en spinnetein og falle død om». Forbannelsen står fast, men den tolvte feen, som ennå ikke har kommet med ønsket sitt, mildner dommen: «Prinsessen skal ikke dø, men falle i en dyp søvn i hundre år». På femtenårsdagen inntreffer ulykken, og kongsdatteren og alt levende liv ved slottet faller i søvn. I løpet av årene vokser en ugjennomtrengelig tornehekk rundt slottet. Mange mister livet i forsøket på å trenge gjennom den. Andre lykkes, men finner ikke veien ut igjen og dør. En dag kommer en kongesønn til landet. Til tross for advarsler, vil også han prøve lykken.

Idet prinsen står foran tornehekken, tar han frem harpen sin og spiller. Da åpner hekken seg for ham, men han vet at andre har dødd, og han henter mot fra en sang han har lært av sin far: «Alltid freidig når du går». I tillit til beskyttende krefter beveger han seg inn i et ukjent og farefullt område. Og mens han vandrer, synger han: «Aldri redd for mørkets makt stjernerne vil lyse. Med et Fadervår i pakt skal du aldri gyse».

Da den danske komponisten Peter Heise skulle skrive den øvrige musikken til teaterstykket, syntes han setningen: «[...] med et Fadervår i pakt», ble for kristelig i et eventyrspill, så han endret ordene til «gode alver står på vakt» (Kristensen 2019).

Vi er tilbake ved de gode hjelperne. Undereventyret utleverer ikke mennesket til en verden uten håp. Ondskapens tilstedeværelse er skremmende, men tilværelsen er også raust utstyrt med gode hjelpere. Fortellingene uttrykker på denne måten tillit til tilværelsen. Det finnes hjelp, og her skiller undereventyret seg fra sagnet. I mange sagn møter vi menneskets maktesløshet og redsel i møte med livets destruktive krefter. Man står alene. Disse sagnene ender sjelden godt.

Både sagn og eventyr vandrer over landegrenser og gjennom generasjoner. På vandringen hender det at et sagn tar opp i seg eventyrtrekk og nærmer seg fiksjon, og da inntreffer gjerne en lykkelig slutt. Motsatt med undereventyret. Når det underveis endrer seg i retning av sagnet, som gjør krav på å være sant, forsvinner ofte den lykkelige slutten. Men er det slik at håp og tillit kun hører hjemme i fiksjonens verden?

Elie Wiesel forteller i en av bøkene sine (Wiesel 1986a) hvordan fangetransporten ved ankomsten til Auschwitz blir møtt av en ung polakk som er formann for brakken de skal bo i. «En lang lidelsesvei ligger foran dere», sier han. «Dere må samle alle krefter og *ikke gi opp håpet*. Ha tillit til livet, tusenfold tillit. Sky fortvilelsen» (Wiesel 1986, 44). Hvordan kan Wiesel med bakgrunn i sine erfaringer snakke om tillit til livet? Ironiserer han over et naivt håp? I et intervju en tid etter tildelingen av fredsprisen i 1986, stiller han selv dette spørsmålet: «Hvordan kan *jeg* ha tillit?» Og han svarer: «*Vi må ikke miste håpet og troen på det gode*. Det gode må eksponeres, synliggjøres, slik at vi ikke mister troen på at det finnes» (Wiesel 1986b).

Undereventyret eksponerer tilværelsens gode krefter og en håpefull tillit til livet for oss, slik at vi ikke mister dette av syne midt i ondskapens herjinger. Men er det grunnlag for en slik tillit? Eventyret spør ikke etter empiri, men løfter frem et håp som ikke lar seg målbinde av erfaringene med ondskapen i tilværelsen. Håpet er vevd av et annet materiale enn logikk og sannsynlighetsberegninger. Immanuel Kant (1724-1804) undrer seg over at forstanden ikke er helt upartisk når det gjelder håpet. Han bruker vektstangen som eksempel og sier at dersom håpet legges i den ene vektstakelen og mer tungtveiende begrunnelser og [mot]argumenter i den andre, vil håpet til tross for lettere (svakere) begrunnelser, veie tyngst uansett [mot]argumentenes tyngde. Han erkjenner at dette er det eneste urette som han er bevisst i sin tenkning, som han verken kan eller vil være foruten (Kant 1766, 40, se også Bloch 1980, 114).

Et håp på livets vegne

Hva er det med håpet? Vi kan forholde oss til den faktiske situasjonen og erkjenne at den er håpløs. Likevel rører håpet på seg. Men når håpet ikke lever av lysglimt i en beksvart og håpløs situasjon, hvor kommer det fra? Og hva er det et håp om? «Det er et håp, der kender de betingelser der er sat for vor tilværelse, men ikke holder sig indenfor dem. [Det er] et håp på livets vegne», fastslår den danske teologen og filosofen Knud Løgstrup (1905-1981) (Løgstrup 1978, 247).

Det er eventyrstund for barn på Litteraturhuset i Oslo. En kjent afrikansk musiker synger og forteller. Spenningen er dirrende, og til alles forskrekkelse ender historien med at heltene, blir spist av en krokodille. Afrikanske eventyr ender slett ikke alltid godt. En vantro stillhet inntar rommet. En spinkel barnestemme høres: «Men så kom det vel en jeger og reddet dem?» «Nei, det gjorde ikke det.» Barna er forvirret, ser usikkert på hverandre og på de voksne. «Det går ikke an! Det er ikke slik det skal være», roper en gutt opprørt. Han vet hvordan eventyret skal være. Det skal ende godt. Han protesterer på eventyrets vegne, men protesten finner samtidig gjenklang i oss selv i møte med ondskapen i tilværelsen. «Det går ikke an! Det er ikke slik det skal være!» Men så er det nettopp slik noen ganger. Det kommer ikke alltid «en jeger», som i «Rødhette», og sørger for en lykkelig slutt. Slik er menneskets eksistensvilkår. Og ut av disse vilkårene stiger en lengsel og et håp *som nekter å holde seg innenfor disse betingelsene*.

Slik også med undereventyret, sett i et eksistensielt perspektiv. Det kjenner betingelsene for vår eksistens, men nekter å holde seg innenfor dem. Derfor ender undereventyret godt.

Håpets protest og opprør

Dypt i mennesket ligger en hunger som skaper lengsel og håp, sier den tyske håpsfilosofen Ernst Bloch (1885-1977). Ondskapen rundt oss, undertrykkelsen og krenkelsen av menneskeverdet skaper lengsel, håp og fantasier om fullkomne tilstander (Bloch 1980, 103 f.). Slike forestillinger finner vi både i religion og kunst, påpeker han – og i undereventyrets lykkelige slutt, kan vi tilføye.

Ville det ikke være bedre å glemme denne lengselen som gnager i oss og som gir seg til kjenne i fantasier og fiksjoner? Bloch advarer sterkt. Slutter vi å lengte og håpe, vil vi bli som døde kroppar som ondskapen bare kan skritte over uten motstand og dermed seire (Bloch 1980, 86). Hos Bloch er håpet utgangspunkt for handling. Det må vende seg mot virkeligheten og handle aktivt for å tvinge tilbake områdene for det negative og onde. Gir vi opp håpet og resignerer, gir vi ondskapen fritt spillerom.

Han etterlyser et «håpets mannskap» som ut fra sitt håp til livet ikke overlater verden til det onde og umenneskelige, men som midt i ondskapens maktutøvelse forblir trofast mot håpet om en bedre verden (Bloch 1969). Kan vi kalle undereventyrets helter for «håpets mannskap» (Akerø 2016)? De rammes av ulykker og lidelser, men nekter å finne seg i ondskapens undertrykking og legger i vei for å skape «a better tomorrow» (jvf. Herth 1983). Jeg kaller dette «*håpets reise*» (Akerø 2008).

Reisen er et vågestykke. Selv om slutten er lykkelig, er utfordringene underveis formidable. Sko av jern må til når veien til målet er lang. Det hender man må gå hele åtte ganger rundt jorden. Klør av stål er nødvendig når ferden går over glatte fjellveggen. Farer og prøvelser står i kø. Å bekjempe ondskap er ingen enkel sak – heller ikke i eventyrets verden. Til og med gode hjelpere setter livet på spill. Etter en ukes nærkamp med et mangehodet troll, ligger Kari Trestakks gode hjelpere utmattet og full av sår. Han er ikke i stand til å røre seg på flere uker. *Men han beseiret trollet.*

Undereventyrets lykkelige slutt har vandret over landegrenser og gjennom generasjoner som en håpets protest- og opprørsbevegelse som nekter å tro at ondskapen skal få det siste ordet. *Det er et håp på livets vegne.*

Litteratur

Akerø, Marit. 2008. «Håpets reise: Med eventyrhelten som veiviser.» *Prismet* 3: 211-219.

Akerø, Marit. 2016. «Eventyrhelten – håpets rollemodell?» *Drama. Nordisk dramapedagogisk tidsskrift* 3: 44-49.

Asbjørnsen, Peter Christen og Jørgen Moe. 1978. *Samlede eventyr*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.

Bloch, Ernst. 1969. *Philosophische Aufsätze zur objektiven Phantasie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Bloch, Ernst. 1980. *Abschied von der Utopie?* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Dégh, Linda. 1989. *Folktales and Society: Storytelling in a Hungarian Peasant Community*. Bloomington: Indiana University Press.

Grimm, Jacob. 1865. *Deutsche Sagen*. Berlin: Nicolaische Verlagsbuchhandlung.

Herth, Kaye. 1993. «Hope in Older Adults in Community and Institutional Settings.» *Mental Health Nursing* 14: 139-156.

Holbek, Bengt. 1987. «Interpretation of Fairy Tales: Danish folklore in a European perspective.» Doktoravhandling, Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.

Kant, Immanuel. 1766. *Träume eines Geistersehers*. Leipzig: Philipp Reclam jun. Verlag.

Kristensen, Vidar. 2019. *Stevnemøte med salmeboka: Innledning til alle salmene i Norsk salmebok 2013*. Bergen: Vigmostad Bjørke AS.

Kjær, Grethe. 1991. *Eventyret verden i Kierkegaards forfatterskab*. København: C.A. Reitzel.

Løgstrup, Knud. 1978. *Skabelse og tilintetgørelse: Metafysik IV*. Kbh.: Gyldendal.

Moe, Jørgen. 1877. *Samlede Skrifter*. Kristiania: Cammermeyer.

Ricour, Poul. 1979. «The Function of Fiction in Shaping Reality». *Man and World* 12: 23-41.

Wiesel, Elie. 1986a. *Natten. Daggry. Dagen*. Oslo: Aschehoug.

Wiesel, Elie. 1986b. Intervju. *Vårt Land*, des. 1986.

Om forfatteren

Marit Akerø har arbeidet som førsteamanuensis ved Institutt for estetiske fag, hvor hun underviste i pedagogikk på faglærerutdanningen i Kunst og håndverk og på studiet i Muntlig fortellerkunst. Forskningsområdet hennes har vært håp sett i et filosofisk, psykologisk og pedagogisk perspektiv. Hun har skrevet flere artikler om håpsdimensjonen i undereventyrene.

Om Æsops og andres fabler

Jorun Fougner

En fabel er en kort, en-episodisk fortelling. Dens formål er først formulert av Phaëdrus, som var slave blant annet hos keiser Augustus: «Fablene skal få folk til å le, men også formidle klokskap og gi fornuftige levereregler». De henvender seg til både voksne og barn.

I skrivende stund, en vakker, men alt for tidlig vårdag i begynnelsen av februar, når dagene blir lysere og vinterklærne lengter etter avløsning, er det kanskje aktuelt å minne om at en svale gjør ingen sommer. En fabel om dette går slik:

Det var en mann som hadde solgt alt han eide unntatt frakken sin. Så fikk han øye på en svale og tenkte med seg selv at nå holder det på å bli sommer, da trenger jeg ikke frakken min lenger. Og så solgte han den også. Ikke før hadde han fått pengene for den og brukt dem opp, så kom vinterkulda tilbake. Han fant svalen ihjelfrosset på bakken. Han tok den opp og prøvde å varme den, men like kald og død var den. - Stakkars dyr, sa mannen – du har vært en ulykke for både deg selv og meg. En svale gjør ingen sommer.

I enkelte fabler er det vanlige mennesker som har hovedrollen, slik som i denne, og for eksempel i den velkjente fabelen om *Peter og ulven* (eller *Ulv, ulv*). Men oftest er aktørene dyr med menneskelige tanker og egenskaper. Den følgende fabelen er fortalt av Lu Van Thai som hørte den av sin bestefar i Vietnam.¹

¹ Heftet «Folkeeventyret i det flerkulturelle klasserommet» er en samling fabler, eventyr og andre fortellinger, samlet av studenter ved studiet «Pedagogisk arbeid på småskoletrinnet», lærerutdanningen, HiO, årskullet 1997/98. Studenter i praksis ble bedt om å spørre barnehageansatte med røtter i andre kulturer enn den norske, om å fortelle den første historien de kunne huske å ha hørt. Disse ble samlet i et hefte, bare til internt bruk. Av 52 tekster er 31 fabler, 16 er undereventyr og resten er ulike andre typer fortellinger. «Haren og sneglen» er fortalt av Lu Van Thai, som hørte den av sin bestefar i Vietnam.

Kappløpet mellom haren og sneglen

Det var en varm og solrik dag. Alle dyrene i skogen var tørste, haren også, og han gikk ned til elven for å drikke. Så møtte han en snegle, han beveget seg motsatt vei, han skulle finne en glenne i skogen så han kunne sole seg. Haren så på sneglen, og sa:

- Med den farten du har, når du ikke frem til skogen før sola har gått ned.
- Jaså, gjør du narr av meg, sa sneglen. – Skal vi kappløpe, kanskje? Møt meg her i morgen tidlig, så kan du løpe i skogkanten og jeg ved elvebredden. Du bestemmer hvor vi skal ha mål.
- Vi ser jo ikke hverandre når vi skal løpe på forskjellige steder, sa haren, - så hvordan kan jeg vite hvor du er?
- Du løper et stykke, så sier du «pip», så sier jeg «pip» tilbake, så har vi kontroll på hverandre, sa sneglen.

De møttes som avtalt. Haren løp så fort han kunne i starten, så stanset han og sa «pip», og like etter hørte han «pip» tilbake fra elvebredden. - Oi, han var kanskje ikke så treg som jeg trodde, sa haren, og løp litt fortere. Og rett som det var sa han «pip», og like fort hørte han «pip» tilbake. Til slutt kom haren i mål. Men der sto sneglen og ventet på ham; sneglen hadde kalt sammen hele slekta og alle vennene sine og plassert dem langs elven, og når haren sa «pip», så svarte de i tur og orden. Men det kunne jo ikke haren vite.

Fabelen om haren som taper kappløpet er kjent og brukt over store deler av verden, og har flere varianter. Vi kjenner best den der den raske haren legger seg til å sove rett før mål, mens skilpadden stavrer seg langsomt frem og vinner, slik den for eksempel ble brukt som vignett i TV-serien *Først og Sist* med Skavlan. I andre versjoner allierer skilpadden seg med en kompis, eller simpelthen med sin frue, som på forhånd er plassert i grøftekanten like før mål, og som blir den som bryter målstreken.

Moralen i de forskjellige variantene blir selvsagt ulik: Skilpadden som møysommelig stavrer seg frem mens den skråsikre haren tar seg en lur, er en hederlig og strevsom helt. Han som setter en kompis eller kona ved mål, og han som stiller med hele slekta, jukser – selv om de også er smarte. Men det er også et annet positivt trekk,

de baserer seg på å hjelpe hverandre mot en felles overmakt: *Samhold gjør sterk*. Men i alle versjoner gjelder det: *Den som ler sist, ler best*.

Kjente ordtak

De ordtakene vi kjenner og bruker, er stort sett moralen som formidles i fablene. I noen samlinger er moralen eksplisitt uttrykt i titlene, men like ofte er titlene nøytrale, for eksempel «Reven og rognebærene» eller «Reven og druene». Nedenfor følger eksempler på ofte brukte ordtak, som det ligger en fortelling bak:

Høyt henger de og sure er de forteller om reven som lusket rundt i skogen og var så sulten at han til slutt stanset foran et rognebærtre, for i det minste å få noen bær i magen. Han hoppet og hoppet, men kom ikke så høyt at han nådde bærene. Til sist ga han opp og trøstet seg selv med at «høyt henger de, og sure er de».

En annen versjon går slik:

Reven var sulten og gikk inn i vingården for å finne mat. Vindruene var store og modne og hang i fristende klaser. Men vinstokkene var støttet opp med staur, og hang så høyt at reven ikke kunne nå dem, uansett hvor høyt han hoppet. Til slutt ble han trøtt av det hele og gikk sin vei: «Pøh, hvem bryr seg om sånne druer? De er sikkert så sure som sitroner.»²

Her blir poenget litt annerledes enn i den første varianten. Alle vet jo at rognebær er, og skal være sure, i motsetning til druer som jo bør være søte.

Hovmod står for fall er moralen i mange fabler. En av dem, Frosken og oxen, er slik:

Noen små froskeunger hoppet og lekte ved bekken. Så kom en okse som gikk og gresset på enga, ned for å drikke, og kom til å trække ned alle ungen, unntatt en. Og den løp hjem til mor og fortalte at et digert dyr hadde tråkket i hjel de andre. «Var dyret SÅ stort», spurte froskemor og blåste seg opp. «Mye større», svarte ungen. «Større enn dette da?» Froskemor trakk pusten dypt og blåste seg opp enda mer. «Enda mye større», sa ungen.

² Schulerud, Mentz (overs.), *Æsops fabler. 108 moralske fortellinger*, 1975 og 1995. «Reven og druene», «Sporene skremmer», «Den vakreste ungen» og «Musa og frosken» er hentet fra denne samlingen.

Froskemor ble ergerlig over at noen kunne være mye større enn henne, reiste seg opp på to og trakk inn så mye luft hun bare kunne klare. Og så sprakk hun med et smell, og falt så flat som en pannekake ned på bakken.

Så hovmod står for fall.

I andre varianter er det froskefar som har foreldrerollen.

Å nære en slange ved sitt bryst, handler om mannen som vil gjenopplive en tilsynelatende død slange ved å holde den til brystet sitt, hvorpå slangen blir levende, og går til angrep på og dreper mannen som har reddet den. Og her kan man også tilføye: Utakk er verdens lønn.

Å pynte seg med lånte fjær forteller om den forfengelige raven som ville pynte seg med påfuglens fjær, som han hadde funnet og stakk innimellom sine egne. Så gikk han til ravneplokken og brasket seg og viste seg frem. Men de bare hånte ham og jaget ham bort. Så gikk han til påfuglene – men de syntes han var utspjåket og tilgjort, så de jaget ham også vekk. Det lønner seg ikke å pynte seg med lånte fjær!

Sporene skremmer/Å gå inn i løvens hule handler om Løven, dyrenes konge, som later som om han er syk og skal dø, og ber alle dyrene om å komme til ham for å ta avskjed. Og alle dyrene, store som små, går til løvens hule. Alle, unntatt reven. Løven kaller til seg sin venn sjakalen, og ber ham gå til reven for å spørre ham hvorfor han er så likeglad og likegyldig overfor den syke løven. «Jeg er slett ikke likeglad», sa reven. «Tvert om, jeg har flere ganger tenkt meg på besøk, jeg har til og med stått like utenfor hulen til Kongen. Men da jeg så ned på bakken, så jeg at alle sporene utenfor hulen, gikk inn i den, men ingen gikk ut derfra. Så derfor kommer nok ikke jeg til å besøke Hans Majestet med det første».

Enhver syns best om sine barn. Vi kjenner myrsnipa som ber jegeren spare hennes unger, gjenkjennelige som de vakreste barna i skogen. Jegeren skyter imidlertid akkurat disse, for han syntes de var de styggeste. Her er en annen variant:

Jupiter samlet alle dyrene for å finne ut hvem som hadde den vakreste ungen. Til slutt kom en gammel, rynkete apemor humpende. Hun holdt ungen sin ømt i armene. «Hva er dette for noe?», sa Jupiter, «Ta det stygge utysket bort fra mitt åsyn!» Alle de andre dyrene begynte å le, men apemor sa: «Jeg bryr meg ikke om hva dere sier, heller ikke hva du, Jupiter sier. For en ting er jeg sikker på; Min unge er den vakreste i verden».

Fabelens kjennetegn

Fabel (fabula) er latin og betyr en skrøne eller en *liten fortelling*, og kortfattetheten er et viktig poeng. Definisjonen har skiftet noe opp gjennom tidene, og i dag ser vi at det som betegnes som dyreeventyr, f.eks. reven og rognebærene, ofte egentlig er en fabel. Her er de typiske kjennetegnene ved en fabel:

En kort, allegorisk fortelling, som i en enkelt episode formidler en leveregel eller en moral.

Moralen er alltid uttrykt eksplisitt, enten i tittelen eller som sluttpoeng.

Oppbygningen er gjerne denne: Situasjonsbeskrivelse – dialog – konklusjon med moral. Et eksempel:

Et villsvin sto og kvasset tennene sine på et tre. En rev som kom forbi, spurte hvorfor i all verden den gjorde det. (situasjonsbeskrivelsen). Så kommer dialogen:

«Det er jo ingen farer i nærheten, så vidt jeg kan se,» sa reven.

«Du har rett i det,» svarte villsvinet, «men når faren viser seg får jeg annet å gjøre enn å kvesse tennene mine.»

Til sist kommer moralen: *bedre føre var enn etter snar*, (som vi for øvrig finner i mange fabler).

Fablene har, som her, som regel bare to aktører på scenen samtidig.

Aktørene er som regel, men ikke alltid, dyr. Men dyrene snakker menneskespråk og tenker mennesketanker og lever etter en moral eller umoral, som er menneskelig. Mange ulykker inntreffer fordi dyrene /det vil si menneskene, ikke kjenner sine egne feil og begrensninger.

Fabelen er helt fri for sentimentalitet, menneskelige svakheter stilles nådeløst til skue.

Dyrene har som regel – men ikke alltid – stereotype roller. Hvilke dyr som er aktører, skifter med geografien. I Norge er reven den lure og bjørnen den dumme. I Sør-Europa har gjerne ulven bjørnens rolle.

Fabelen stilles ofte opp som kontrast til eventyret, definert som undereventyret, der moralen aldri uttrykkes i rede ord, den er innebygd i konsekvensen av personenes valg og handlinger. Vi vet at Askeladden vinner prinsessa og halve kongeriket fordi han har et sett egenskaper som eventyret krever at helten skal ha – han er snill,

hjelpsom og godhjertet, snarrådig, modig, bruker fantasien osv., men det sies aldri i klartekst at det er derfor han får prinsessa og halve riket. Av hans kvinnelige motstykke, manddattera, (eller Askepott som hun aldri heter på norsk) kreves omtrent de samme egenskaper selv om *hun* ofte får oppgaver som hører kvinneverdenen til. (Tre nøtter til Askepott er et unntak. Her har den kvinnelige helten i tillegg klassiske maskuline trekk, hun er blant annet en uovertruffen rytter og skytter.) Fabelen overlater aldri til den som leser eller lytter å trekke ut moralen, den uttales – etter at fortellingen er ferdig – i klartekst. Dette er et av fabelens tydeligste kjennetegn, men det er faktisk ikke opprinnelig, de tidligste variantene vi kjenner, har ikke en direkte uttalt moral.

Fablene ble tidlig gjendiktet i rim og vers, men er opprinnelig prosafortellinger. De kan følges gjennom land og landskap og til dels gjennom årtusener – i litt forskjellig forkledning.

Fablenes opprinnelse

Æsop og Phaëdrus

Fabler er, som folkeeventyr og folkemusikk, en slags menneskehetens felles kulturgods som stort sett er «kommet rekende på ei fjøl», det vil si at det er vanskelig å si hvor og når de er oppstått. Men vi vet at de har vandret med alle som har reist over kortere eller lengre strekninger, som gjetere, handelsreisende, soldater, slaver og profesjonelle fortellere. De er blitt fortalt og gjenfortalt og tilpasset lokale forhold. Et eksempel på dette er fabelen om reven og rognebærene. Versjonen om reven og druen er sannsynligvis eldre, siden druer er vanligere enn rognebær i de områdene fabelen trolig har opprinnelse i. Den stubbrumpete ulven er et annet eksempel, det er langt mellom bamsene i Middelhavslandene.

Men tradisjonelt tillegges de gamle fablene to tidligere slaver, Æsop og Phaëdrus, hvorav Æsop er den eldste og best kjente. Om han overhodet er en historisk person, er uvisst, men fortellingen er slik: Æsop levde i Frygia i Lilleasia, der kong Midas var konge, ca. 500 hundre år før Kristus. Han er kjent som dikter, men har aldri selv skrevet ned noen av de fablene som tillegges ham. Han var altså slave. En vanlig betegnelse på mørke slaver i Hellas, var «ethiop». Navnet Æsop henger trolig sammen med dette. Det var nokså vanlig at slaver ble solgt og kjøpt flere ganger gjennom yrkeskarrieren, det innebærer at han sannsynligvis har reist en del og hatt øyne og ører med seg. Til slutt ble han solgt til en vismann på øya Samos, som friga ham fordi han oppfattet Æsop som vel så klok som ham selv, til tross for at han stilte med flere handicap enn det å være ufri: Han var «vanskapt, han var en liten, heslig og pukkelrygget mann med hengende mage, tykke lepper og en usedvanlig tykk

tunge». Det siste medførte at han ikke kunne snakke som vanlige folk. Ifølge tradisjonen skal han nærmest ha skrytt som et esel.³

På den andre siden tilføyes det at Æsop var en edel sjel med god forstand og at han var vittig, slagferdig og snartenkt. Det tillegges ham at han en gang ble beskyldt for å ha stjålet noen fikener – av noen som selv hadde hatt litt for lyst på dem. Æsop sørget da for at disse fikk i seg et brekkmiddel, og etter noen minutter var det klart for alle hvem de skyldige var.

Livet som slave hadde lært Æsop at friheten er mer dyrebar enn rikdom og luksus. Det er nedfelt f.eks. i fabelen om *bymusa og fjellmusa* som vi også kjenner fra Asbjørnsen og Moe som et dyreeventyr.

De to musene krangler om hvem som har det best, og blir enige om å gå i juleselskap til hverandre. Hos fjellmusa får bymusa servert nøtter og røtter og kildevann, og syns det er dårlig festkost. Selv byr hun på smuler av alle slags julegodter som fins omkring på gulvet, i tillegg til slanter av vin å drikke. Fjellmusa innser at bymusa har det best – men så kommer katten og slår kloa i den berusede gjesten, og det er med nød og neppe hun unnslipper klørne og kommer seg velberget hjem.

I andre deler av verden er det villeselet som blir invitert til det tamme eselet, eller helt andre dyr, men handlingen og moralen er den samme.

Livet hadde også lært Æsop at det er makten som rår i verden, at de store og sterke undertrykker og spiser de små, men også at de små kan være sterke og snarrådige – ikke minst om de står sammen. Dette ser vi for eksempel i Haren og sneglen, eller i fabelen om alle de små fiskene som samler seg i form av en stor fisk, og unnslipper slik de store fiskenes grådige gap. Den siste er senere fortalt av den iranske forfatteren Samad Behrangi som «Den vesle svarte fisken», og av den nederlandske forfatteren Leo Leonni som «Svømulf».⁴

Etter at han var blitt fri, fortelles det at Æsop i en drøm opplevde at en gudinne kom til ham og skjenket ham både talens normale bruk og dikterevne. Det har trolig vært bra for selvtilliten, for ifølge tradisjonen ble han venn av, og rådgiver for den søkkrike kong Krösus som hadde erobret Frygia. I kongens tjeneste dro Æsop til tempelbyen Delfi, med gaver til Apollon. Han benyttet her anledningen til å refse tempelprestene for deres griskhet. Dette fant de seg ikke i. Prestene la derfor noen av de hellige

³ Skei, Hans H., Lothe, Jakob: «Fabel» i *Store norske leksikon*.

⁴ Leonni, Leo: *Svømulf*. Overs. av Vold, Karin Beate, 1975.

alterkarene i reisevesken hans, innhentet ham på hjemreisen og beskyldte ham for tyveri. Den som husker bibelhistorien fra skolen, ser at dette er orientalsk fellesgods: Faraoen av Egypt anser israeleren Josef som den klokeste av alle, og innsetter ham som styrer av landet, nest etter seg selv. Josef har drømt at det blir uår i landet, og sørger for at det samles inn, og lagres korn. Det er derfor nok mat i Egypt i de trange årene, mens familien til Josef, som bor i Kanaan, sulter. Josefs brødre drar til Egypt for å kjøpe korn. Josef gjenkjenner brødrene, som tidligere har solgt ham som slave til egyptiske handelsmenn, men brødrene gjenkjenner ikke Josef. Josef gir brødrene korn, men sørger for at hans husholder gjemmer Josefs sølvbeger i kornlasset til lillebroren, Benjamin. Husholderen reiser neste dag etter reisefølget, beskylder brødrene for tyveri, og finner ganske riktig begeret i Benjamins korn. Josef har arrangert tyveriet for å få brødrene tilbake, gi seg til kjenne, rydde opp i fortiden og tilgi.

Det ble altså en lykkelig slutt for Benjamin, men det ble det ikke for Æsop.⁵

Æsop ble stilt for retten. For domstolen fortalte han – fortsatt ifølge tradisjonen – fabelen om *Musa og frosken*:

En uhellsvanger dag ble musa kjent med frosken, og de la ut på en reise sammen. Frosken lot som om han var begeistret for musa, og inviterte ham med hjem til dammen han bodde i. For å forsikre seg om at det ikke skulle tilstøte kameraten noe, bandt frosken musas forbein til sitt eget bakbein, og slik fortsatte de til dammen. Da sa frosken til musa at han måtte stole på ham og være modig, og så begynte de å svømme utover. Men da de kom midtveis dykket frosken plutselig ned til bunnen og dro den uheldige musa med seg. Men musa kavet og sprellet så mye at en hauk fikk øye på den. Hauken stupte ned og tok musa med seg for å spise den. Men siden frosken var bundet til musa, led han samme skjebne og fikk sin rettfærdige straff for sviket.

I Æsops tilfelle hjalp det imidlertid ikke med fabler. Han ble dømt til døden og jaget utfor et fjell. I en tradisjon tilføyer han, før dommen blir utført: «Slik (som musa) skal også jeg bli drept uskyldig, men dere vil også bli straffet. Min død vil bli hevnet».⁶

Like etter ble Delfi rammet av pest. Man spurte orakelet om råd, og fikk til svar at man måtte forsone seg med Æsops sjel. De bygde da et tempel til hans ære, og pesten ga seg. Men det viste seg ikke å være tilstrekkelig. Da det ble kjent hvem

⁵ 1. Mosebok, kapittel 41-46 i Bibelen.

⁶ Skei, Hans. H., *Store norske leksikon*, se over.

som hadde drept Æsop, kom det et stort antall krigere til Delfi, og de skyldige ble drevet utfor den samme klippen som Æsop. Det oppsto også det ryktet at Æsop var gjenoppstått fra det døde og hadde kjempet i slaget ved Termopylene.

Myten om Æsop stammer fra et papyrusfragment fra ca. 200 e.Kr., men den mest kjente biografien ble skrevet av Maximus Planudes, en munk i Konstantinopel som døde i 1311, uten at det er veldig god grunn til å feste lit til den.

Det fins ingenting nedskrevet etter Æsop, men fablene som ble fortalt rundt om i Hellas ble etter hvert knyttet til hans navn, selv om de må ha eksistert også før hans tid. Den eldste nedskrevne fabelen skriver seg fra ca. år 700 f.Kr. hos Hesiod, den er politisk og handler om *Falken og nattergalen*.⁷

Falken slo ned på nattergalen og fløy av sted med den i klørne. Nattergalen vred seg i de skarpe klørne og tryglet om medlidenhet. Falken svarte:

«Du usalige, hva klager du over? Nå hjelper ikke din vakre sang. Nå er du i den sterkes vold og må følge med dit jeg vil, uansett. Og det er bare meg som bestemmer om jeg vil spise deg eller slippe deg fri.» Og moralen: Den er en tåpe som vil sette seg opp mot den som er sterkere. Han seirer aldri, men føyer spott til spe.»

Hesiod innleder med å si at denne fabelen vil de mektige, dvs. kongene forstå. Men han kritiserer moralen, i det han hevder at det er bedre å følge rettferdigheten, den vil alltid seire til slutt. Det fins også andre fabler som må være eldre enn Æsop.

Den første kjente utgaven av de æsopiske fabler ble samlet på 300-tallet f.Kr. av Demetrios fra Faleron, en gresk folkeminnesamler som blant også annet grunnla biblioteket i Alexandria. Samlingen er gått tapt, men man vet at den var skrevet på prosa. De eldste bevarte fabelhåndskriftene er ca. 500 år yngre. De er skrevet på jambisk versemål, en rytme som er nær talemålet, og disse har dannet grunnlaget for flere senere utgaver. Det opprinnelige håndskriftet ble funnet i et kloster på Atosfjellet så sent som i 1843, og det omfatter 136 fabler.

Fablene spredte seg raskt til Romerriket. Flere romerske forfattere har brukt fabler i sine verker, og de kom videre til å spille en rolle i hele den vesteuropeiske kultur. Siden ingen har opphavsrett til fablene, har det vært fritt fram for den som ville bruke

⁷ Hesiod: *Verk og dager*. Rostad, Aslak. Overs. 2014 i serien Kanon: Antikkens litteratur.

dem til sitt formål, eventuelt også forandre dem, som Luther, Montaigne eller H.C. Andersen gjorde.

Den tidligere nevnte Phaedrus var slave, som Æsop. Han levde på Jesu tid, og var til sist slave hos keiser Augustus som friga ham i sitt testamente – trolig på grunn av hans diktergaver. Noen av hans fabler er hans egne, men de fleste er gjendiktninger og bearbeidelser av Æsops, og Phaedrus betegnet dem selv som æsopiske.

Det er Phaedrus som først gir fablene et program: Han understreker i forordet til første bok. («Liber I) at han først og fremst vil få folk til å le, men også gi fornuftige leveregler.⁸

Livsvisdom: Fra Pancatantra til Kongespeilet

Noen fabler kan vi følge gjennom et par årtusener og se hvordan de har forandret seg. Noen av de eldste fabelsamlingene som er nedtegnet, er fra India og går muligens tilbake til de første århundrer etter Kristus. Den mest berømte heter *Pancatantra*. Originalen er gått tapt, men den fins på over 60 forskjellige språk og i over 200 forskjellige versjoner. Pancatantra betyr fem-boken. Den har en rammefortelling – slik *Tusen og en natt* har: *Kong Shahryar hevner seg på sin utro hustru ved å gifte seg gang på gang og drepe brudene ved daggry etter bryllupsnatten. Scheherazade, datteren til kongens visir, melder seg frivillig. Hun forteller kongen spennende historier hver natt og sørger for å avslutte ved et spenningspunkt. Kongen vil ikke drepe henne før han får slutten, og slik berger hun livet.*

Tilsvarende rammefortelling finner vi i Asbjørnsens og Moes norske folkeeventyr, Kvernsagn, som starter slik: «*Når verden går meg imot og det unlater den sjelden at gjøre om det gives nogen leilighet dertil, har jeg stedse funnet meg vel ved at ta en friluftsvandring som demper for min smule bekymring og uro*». Hvorpå Asbjørnsen beskriver vandringen oppover langs Akerselva og folk han treffer tilfeldig underveis som har noe å fortelle.

Boken Pancatantra er tenkt som et fyrstespeil; en vismann, bramin, påtar seg å opplære tre vankundige fyrstesønner slik at de kan overgå alle andre i nyttige kunnskaper og bli dyktige herskere. Braminen oppnår det han har lovet. I løpet av seks måneder gir han fyrstesønnene innsikt og dømmekraft, slik at de er vel utrustet

⁸ Phaedrus: Liber 1 (Phaedrus' bøker hadde ikke andre titler enn Liber 1, Liber 2 osv, som var vanlig den gangen. Bøkene fins i engelsk oversettelse i 1765 og 1965.

for sin kommende gjerning. Og innledningen slutter slik: Og siden da, under navnet Pancatantra tjener denne bok om politisk innsikt, som belæring for de unge, verden over.

Vår norske *Konung skuggsjå*, *Kongespeilet* fra omkring 1250, er en parallell. Det er en lærebok for prinser, opprinnelig beregnet på sønnene til Magnus Lagabøter. Den handler om samfunnskunnskap og samfunnsmoral, og er grunnlaget for Magnus Lagabøters lover. Kongespeilet går altså inn i en sjanger som er godt etablert.

I middelalderen går fablene i kloster

I middelalderens Europa ble fablene i stor utstrekning brukt i klosterskolene hvor de beholdt sin moralske utlegning, men i tillegg ofte fikk en religiøs farging. De figurerer i mange av tidens latinske prekensamlinger. Tolv av de kjente æsopiske fablene er også fremstilt på Bayeaux-teppet fra omkring 1070.

I folkelige sammenhenger kunne fablene brukes mot både pavemakt og munkevesen. Det utviklet seg en egen sjanger av reven-og-ulven-fabler, der reven er den sleipe og ulven den naive og godtroende (som bjørnen hos oss) og mange av disse er klart rettet mot munker og biskoper som fører et skjendig og ugudelig liv, samtidig som de preker dyd og moral. Heller ikke pavemakten går fri. Disse fabelsamlingene betegnes som «Revebøker», og fins både på fransk, engelsk og dansk, alltid med reven i hovedrollen – lur og ganske sleip.

Luther elsket fabler

Martin Luther gikk i gang med å oversette og bearbeide noen av de æsopiske fabler under sitt fangenskap i 1530. Samtidig skrev han et forord «om fablenes rette bruk»: «Når man i dag skal si sannheten om livet og verden, vet jeg ikke mange bøker - bortsett fra Bibelen – som overgår denne i nytte, kunstferdighet og visdom. Her finner man formaning og belæring om hvordan man skal skikke seg i hjemmet, med øvrigheten og med underordnede, slik at man på en klok måte kan leve fredelig blant denne falske verdens onde mennesker (...) Alle hater sannheten når de møter den.

Derfor har kloke folk diktet fablene og latt dyrene tale med hverandre. Når man ikke vil høre sannheten av menneskemunn, får man den altså gjennom dyrene.»⁹

Luther anbefalte at foreldre skulle fortelle fabler ved middagsbordet, og at barna skulle oppfordres til å tolke dem. Han refererer til Æsops fabler flere ganger i sine skrifter, ofte som pedagogiske eller moralske eksempler, og også som illustrasjoner i sine prekenes, forelesninger, samtaler og i sine berømte bordtaler. I bordtalene bruker han fablene til å forklare moralske poenger eller kritisere urett. For eksempel kan han bruke en fabel for å vise hvordan makt kan misbrukes, eller hvordan visdom kan ligge i det enkle.

Luther forfattet også selv fabler, en av dem går slik:

En hund løp langs en elv med et kjøttbein i munnen. Den får øye på speilbildet sitt i vannet og tror det er en annen hund med et annet kjøttbein. Hunden er grådig og vil ha det andre beinet også. Den åpner munnen og mister selvsagt sitt eget bein som driver nedover med strømmen. Dermed mister hunden begge bena, både det den hadde og det den så i vannet.

Fabelen er altså tillagt Luther, men har helt åpenbare forbilder, noen ganger med andre dyr i hovedrollene. Moralen er klar: Den som forsmår det som er lite, får heller ikke mer. Den som vi ha for mye, får til sist ingen ting. Men Luther tilføyer et religiøst poeng: Man skal la seg nøye med det som Gud har gitt en.

Ikke bare dyr

Jeg sa innledningsvis at det som regel er dyr i hovedrollene, men at det av og til dukker opp mennesker, - også i noen av de mest kjente fablene, for eksempel denne om «Melkepiken»:

En kone forærte en gang sin tjenestepike en pot melk, hun satte bøtta på hodet, og gikk til byen for å selge melken. Underveis la hun planer for fremtiden; For melkepengene ville hun kjøpe en høne som ville få kyllinger. Når kyllingene var blitt til høns ville hun selge dem og kjøpe en gris. Grisen ville hun bytte i sauer, sauene i okser. Og når hun så er blitt skikkelig rik, vil

⁹ Luther, Martin: *Briefe und Aesop-Fabeln*, rundt 1530.

hun gifte seg med en fin mann og ri til kirke med ham. Og da hun i fantasien spenner bena i hesteflanken, gjør hun et kast med hodet, bøtta faller ned og melken renner ut. Moralen er at «Forfengelighetens dårskap er at den kun søker de jordiske ting.» Eller rett og slett: Hovmod står for fall.

Blant oss er fortellingen antakelig best kjent i H.C. Andersens gjendiktning som «Konen med eggene». Kona bygger luftslott og kneiser med nakken så eggene hun har i en kurv på hodet, ramler ned å knuses. I en annen variant er det en mann som har et brett egg på hode. Også han fantaserer om hvordan han skal investere og videreutvikle kapitalen han vil eie når eggene er solgt. Han vil blant annet skaffe seg en tjener, og om han ikke jobber raskt nok, skal ha få en spark i baken som han ikke glemmer.

Og resten kan vi tenke oss selv!

Fablene er altså steingamle. De har vandret gjennom århundrer og kontinenter. De har, i alle fall delvis, tilpasset seg geografisk. Tidvis har de fått noen varianter eller av-arter, som «revebøkene», eller en religiøs tilleggsmoral, som hos Luther. Men stort sett har de beholdt sin opprinnelige form og moral. Oftest er moralen rettet mot individet, men den kan også oppfordre til fellesskapsløsninger og samfunnsmoral, slik som i «Haren og Sneglen» og «Den sorte fisken», og i fablene som handler om å kjenne sin plass i samfunnet, som for eksempel «Falken og Nattergalen». Fablene fins over store deler av verden, og formidles til stadig nye generasjoner.

Om forfatteren

Jorun Fougner: Pensjonist fra 2007.

2004-07: Ansatt ved Journalistutdanningen, i mediefag, kultur-og featurejournalistikk.

1992- 2007: Høgskolen i Oslo (senere HiOA), allmennlærerutdanningen, norsk.

1974- 92: Førskole- og allmennlærerutdanningen i Trondheim.

1965-74: Undervisning, alle skoleslag, noe journalistikk, hovedfag og pedagogisk seminar.

1958-65: Cand. mag UiO, Journalistakademiet (journaliststatus fra 1965, Aftenposten.

Diverse fagartikler og styreverv.

Bøker: «Barn foran skjermen» 1980, «Medielære» 1986, 1990, «Gud i barnehagen» (1991, 1995), «Under fortellingstreet», 2005, «Skolegårdsfortellinger» 2010.

Kan dialogbasert medvirkning bidra til å bedre arbeidsbetingelsene i tradisjonelt autoritære bedrifter?

Erfaringer fra Asia

Robert H Salomon

I denne artikkelen diskuteres erfaringer fra en rekke utviklingsprosjekter i Asia som har benyttet en del av tankegodset fra norske samarbeidsforsøk. Det vises eksempler på flere vellykkede tiltak i virksomheter preget av autoritær ledelse og organisasjonsform, altså virksomheter hvor en antok at betingelsene for medvirkning ikke var gode.

Medvirkningsprosessene bidro til økt produktivitet, konkurranseevne, arbeidsmiljø og velferden i lokalsamfunnet rundt bedriftene. I likhet med erfaringene fra Norge er det imidlertid vanskelig å få til en spredning av enkelte positive resultater til resten av arbeidslivet.

Nøkkelord: Sosial dialog, medvirkning, felt eksperiment, autoritære bedrifter og utviklingssamarbeid.

Ideen om samarbeid mellom arbeidsgivere og arbeidstakere for å forbedre arbeidsvilkår og produktivitet har stått sentralt helt siden de såkalte samarbeidsforsøkene på 60- og syttitallet (Thorsrud & Emery, 1969).

Samarbeidsmodellen ble utviklet i ånden fra gjennombyggingen i Norge etter annen verdenskrig da det var et sterkt ønske om å forbedre levekår, arbeidsvilkår og produktivitet samtidig. De sterke motsetningene mellom arbeidere og bedriftsledelse med alvorlige streiker og til og med politiaksjoner mot streikende på 30-tallet, var erstattet av en relativt fredelig atmosfære mellom arbeidsgivere og arbeidstakere (Falkum, 2020 s 75 – 81).

I internasjonalt perspektiv var Norge også et relativt egalitært samfunn der det var mulig å utvikle det som ble kalt *den norske modellen* basert på lokalt topartssamarbeid mellom arbeidsgiver og arbeidstaker, og trepartssamarbeid der

Staten kom inn som den tredje part f. eks gjennom finanspolitikken, lønnsdannelsen og direkte finansiell støtte til utviklingsarbeid (Se Falkum, 2020 s. 155 - 159).

En hovedproblemstilling i denne artikkelen er om det er mulig å anvende ideer og metoder fra samarbeidsforsøk på bedriftsnivå i et fredelig, lite og relativt homogent land med mange demokratisk orienterte bedriftsledere og et relativt høyt kompetansenivå, til enkelte asiatiske land med svært høye innbyggertall, store klassemotsetninger og kasteforskjeller, relativt lavt kompetansenivå i store deler av befolkningen, en patriarkalsk bedriftsledelse, betydelig grad av korrupsjon, svake fagforeninger og arbeidsgiverforeninger, og politisk uro. Hvis det er mulig å anvende ideene i enkelte bedrifter, vil det da også være mulig å spre erfaringene i større skala?

For å belyse disse to sammenhengende problemstillingene tas det utgangspunkt i teori og erfaringer fra de såkalte samarbeidsforsøkene. Prosjektet startet med organisering av selvstyrte grupper. Etter hvert ble det mer vekt på dialogbasert medvirkning som metode for virksomheter i utforming av egne arbeidsoppgaver. Samarbeidsforsøkene ble fulgt opp i større nasjonale programmer i samarbeid med partene i arbeidslivet i Norge og Sverige (Thorsrud & Emery, 1996, Gustavsen m.fl. 2010). I samarbeidsforsøkene og oppfølgende prosjekter står sosial dialog sentralt. Sosial dialog kan defineres som en kommunikasjonsprosess og et sett av tiltak hvor flere interessenter (stakeholders) kan møtes, diskutere og utforske muligheter for å løse felles problemer. Videre må den sosiale dialogen organiseres slik at mulige ideer for problemløsning kan følges opp med konkrete handlingsplaner. I vår sammenheng er sosial dialog mer enn at folk prater sammen. Dialogen er ikke et alternativ til kollektive forhandlinger og representativ medbestemmelse, men en supplerende aktivitet som kan anvendes for å løse problemer utenfor det travle arbeidet i linjen i en organisasjon (Engelstad & Pålshaugen 1986). Denne aktiviteten har blitt kalt utviklingsorganisasjon for å understreke at det er en aktivitet med et uttrykt utviklingsformål utenfor løpende arbeid i linjen. En utviklingsorganisasjon i vår sammenheng vil derfor som regel være en midlertidig aktivitet hvor resultatet av arbeidet senere kan få betydning for arbeidet i linjeorganisasjonen (Gustavsen m.fl. 1998).¹⁰

Hovedtyngden av de empiriske eksemplene er hentet fra plantasjevirkomheten på Sri Lanka som på undersøkelsestidspunktet var preget av relativt enkle arbeidsprosesser. De fleste arbeiderne var indiske tamiler uten statsborgerskap.

¹⁰ Utviklingsorganisasjon i vår betydning må ikke forveksles med betegnelsen på organisasjoner som driver med utviklingsarbeid/bistand.

Derfor måtte arbeidsgiver ivareta mange av de velferdsoppgavene en stat vanligvis ivaretar på det sivile området. Vi viser også noen eksempler fra bedrifter som er basert på mer avansert teknologi. De fleste bedriftene var i en omstillingsfase.

Samarbeidsforsøkene

Samarbeidsforsøkene ble gjennomført i Norge fra midten av sekstitallet og har blitt fulgt opp i ulike former godt etter årtusenskiftet. Den dialogbaserte medvirkningstradisjonen i Norge har fra starten hatt et tredelt formål: 1) bidra til demokratisering på arbeidsplassen, 2) bidra til et bedre arbeidsmiljø og 3) bidra til økt produktivitet. Tankegangen er at det er mulig å øke produktiviteten ved at arbeidstakerne gjennom dialog selv kan bestemme mer om hvordan de skal utforme arbeidsprosessene (Thorsrud & Emery, 1996, Gustavsen m.fl. 2010).

Samarbeidsforsøkene ble startet opp i en tid hvor fagforeningene presset på for å få representasjon av ansatte i selskapenes styrever. Det møtte motstand på arbeidsgiversiden. Thorsrud mente at ansatte styrerepresentanter ville havne i en gisselsituasjon uten særlig påvirkning og at det var bedre med medvirkning lokalt der arbeidsoppgavene faktisk ble utført. Det var også ideer om at bedriften var en god læringsarena for medvirkning generelt, og at bedriftsdemokrati lokalt kunne bidra til demokratisering i samfunnet (Gustavsen m. fl. 2010).

De første forsøkene fant sted ved Christiania Spikerverk (metallindustri), Hunfoss Fabrikker (treforedling), Nobø fabrikker (panelovner) og Norsk Hydros fabrikk på Herøya (fullgjødsel). Senere ble det også foretatt felteksperimenter bla. i Caledonien hotell i Kristiansand og ved Vinmonopolets produksjonsanlegg. Det foreligger rapporter fra forsøkene uten at de refereres her. En erfaring fra de første forsøkene var at de måtte være forankret i toppen av virksomheten, at det var helt nødvendig å få med mellomlederne og at avgrensede forsøk i en enhet i virksomheten kunne få utfordrende ringvirkninger for resten av organisasjonen. (Gustavsen m.fl. 2010 s 54).

Spredning av resultatene

Spredning eller diffusjon av erfaringer fra Samarbeidsforsøkene var en sentral utfordring i prosjektet. I Rogers klassiske diffusjonsteori er følgende betingelser viktige for spredningsforløpet: 1) I hvilken grad innovasjonen er synlig/ kjent. 2) I hvilken grad oppfattes nyvinningen som en bedre idé enn den ideen den skal erstatte. I vårt tilfelle dreier det seg stort sett om arbeidsmetoder, altså organisasjonsinnovasjon. 3) Kompleksitet. Hvor enkelt/vanskelig det er å forstå ideen. 4) I hvilken grad innovasjonen oppfattes som forenlig med mottakers verdier, erfaringer og holdninger. 5) I hvilken grad innovasjonen kan prøves ut, gjerne som et

avgrenset eksperiment. (Lett modifisert etter Rogers, 2003). Arbeidene til Rogers og etterfølgere dreier seg i stor grad om spredning av fysiske innovasjoner som eks husholdningsgjenstander, TV, mobiltelefon etc., og er anvendbar i markedsføring. Innovasjonen kan også være en modell, en løsning på et problem, et mønster, en arbeidsmetode eller liknende. Forestillingen om at det er mulig å overføre slike erfaringer er basert på en hypotese om at det finnes et sett av like elementer som lar seg overføre fra en bestemt kultur eller setting over til en annen kultur eller setting der rammebetingelsene kan være svært ulike (Gustavsen 1991, Gustavsen m.fl. 2010). I bistandssammenheng har bla Hylland Eriksen og Tvedt vært kritiske til bistandspolitikken og om overføring av erfaringer fra norske forhold er mulig (Eriksen, 1989, Tvedt 2003). Internasjonalt pågår en debatt om det fortsatt er en strukturell kolonisering i bistandsarbeidet og at tiden er inne for en avkolonisering av vestlige tenkemåter og mulige fordommer i bistandsarbeidet (Se f.eks. Walsh & Mignolo 2018).

Et annet problem er at arbeidsplasser og deres rammebetingelser skifter over tid. Det som fungerer for en bedrift på et tidspunkt vil ikke nødvendigvis passe noen år senere, enn si for en annen bedrift noen år senere.

Spredninga av resultatene fra en enhet til resten av organisasjonen og til andre virksomheter var en stor utfordring i samarbeidsforsøkene (Gustavsen m.fl. 2010). Mange prosesskonsulenter har nok opplevd tilsvarende utfordringer i forsøk på å institusjonalisere myke utviklingstiltak. Slike erfaringer var svært aktuelle å ta med i de medvirkningsprosessene som beskrives i den videre framstillingen.

Forsøk på å spre ideene fra samarbeidsforsøkene til andre deler av verden.

Helt siden samarbeidsforsøkene på 60- og syttitallet har det fra norsk side vært enkelte forsøk på å prøve ut dialogbasert lokal medvirkning både på arbeidsplasser og lokalsamfunn i u-land. Det ble etablert et samarbeid mellom Arbeidsforskningsinstituttet (AFI) og det nystartede National Labour Institute (NLI) i New Dehli, et samarbeid som pågikk noen år. Thorsrud hadde besøkt instituttet i midten av 70-tallet og hadde planer om at NLI kunne utnytte AFIs erfaringer i sitt utviklingsarbeid. Lederen ved NLI så nok AFI som en slags modell. Resultatet av denne kontakten ble et utviklingsprosjekt mellom skole, lokalsamfunn og arbeidsliv i

regi av NLI og AFI med oppstart i 1977. Prosjektet ble finansiert av UNDP/ILO. Senere fikk prosjektet også støtte fra NTL i AFI¹¹.

På 1970- og 80-tallet ble det gjennomført flere store bistandsprogram som direkte og indirekte var basert på ideene og erfaringene fra samarbeidsforsøket og tilsvarende forsøk i lokalsamfunn. Denne artikkelen er basert på flere store utviklingsprogram finansiert med norske bistandsmidler. En viktig kilde er South Asia and Vietnam Project on Tripartism and Social Dialogue in Action (SAVPOT). Det var et prosjekt i regi av ILO (International Labour Organization) med formål å bedre arbeidsmiljø og produktivitet i en rekke bedrifter i India, Nepal, Bangladesh, Sri Lanka og Vietnam ved hjelp av brede dialogprosesser på arbeidsplassen. Prosjektet var direkte inspirert av Samarbeidsprosjektet med oppfølgere i Norge. Blant annet hadde en norsk prosjektkoordinator deltatt i Samarbeidsprosjektet. Prosjektet involverte partene i arbeidslivet og myndigheter på overordnet nivå, mens aktivitetene ble utført lokalt. Prosjektet var en oppfølger av et tidligere prosjekt (APPOT) som vesentlig hadde dreid seg om å skaffe data om trepartssamarbeid i sydøst Asia og Vietnam, og å skape interesse og oppmerksomhet om mulige fordeler ved trepartssamarbeid mellom myndigheter og partene i arbeidslivet. Prosjektet besto i å arrangere mange regionale workshops for gjensidig erfaringsutveksling og læring. Prosjektet lagde skriftlige veiledere om sosial dialog og skulle også få flere av landene til å undertegne ILO-konvensjoner. APPOT omfattet landene, Indonesia, Malaysia, Filippinene, Pakistan, Thailand, Nepal, Sri Lanka, Bangladesh, India og Vietnam.

SAVPOT prosjektet besto av flere faser. I første fase ble det etablert kontakter til myndigheter, fagforeninger og arbeidsgiverforeninger/handelskammer i de aktuelle landene for å selge ideen om å prøve ut dialogbasert utviklingsarbeid i noen bedrifter. I denne fasen ble det arrangert samlinger for myndigheter, fagforeninger og arbeidsgivere fra de deltagende landene. Erfaringsutveksling og gjensidig læring var også viktig i disse samlingene. I denne fasen ble de fem sistnevnte landene i listen ovenfor med.

Neste fase besto i å identifisere og rekruttere et antall bedrifter der ledelsen og fagforeninger var villige til å være med på dialogbaserte feltforsøk.

¹¹ Opplysninger fra privat kommunikasjon med Jon Frode Blichfeldt som deltok i prosjektet med Rukimini Rao fra NLI. Se for øvrig Blichfeldt, J F. (355 – 365).. Rukmini Rao ble etter hvert en ledende kvinneaktivist og grunnla seinere Gramya Resource Centre for kvinners rettigheter og likeverd (fra 1997). I 2014 ble hun kåret til Indias "Women of the Year".

En annen viktig kilde til dette kapitlet er erfaringene fra et stort integrert distriktsutbyggingsprogram i distriktet Monaragala (MONDEP) i regi av NORAD og Ministry og Plan Implementation i Sri Lanka. Programmet dekket ulike sektorer som infrastruktur, helse, utdanning, jordbruk og næringsutvikling. Moneragala er et fjerntliggende distrikt sørøst på Sri Lanka med stor jordbruksbefolkning og lite industri. Det er en del gummiplantasjer i området med marginal lønnsomhet og noen er nedlagt. I dette distriktet bidro NORAD i distriktsutvikling i mange sektorer. Programmet ble gjennomført av en lokal stab. I tillegg deltok en utenlandsk ekspert finansiert av NORAD. Aktivitet i enkelte plantasjer med lokal medvirkning var inkludert i programmet.

Metode og datagrunnlag

Datagrunnlaget består av plandokumenter, evalueringsrapporter, egne observasjoner og feltnotater fra arbeidet som NORADs representant for Moneragalaprogrammet på Sri Lanka og ved deltakelse i flere evalueringsteam for SAVPOT. Denne artikkelen er basert på innholdsanalyse/reanalyse av foreliggende dokumenter. Av praktiske grunner var det ikke mulig å oppsøke casebedriftene på nytt. Oppdateringer har skjedd gjennom korrespondanse med en nøkkelinformant i Moneragala og samtaler med to NORAD-medarbeidere som jobbet i felt senere enn undertegnede. De har også gitt tilgang til nyere skriftlige kilder. Det hadde vært ønskelig med en grundigere oppdatering, men det ville sannsynligvis ikke endre hovedintensjonen i dette kapitlet: å vise eksempler på at involvering av arbeidstakere i jobbutforming og forbedring av egne materielle forhold lar seg gjennomføre i en helt annen setning enn den norske.

Fordelen med evalueringsrapportene er at de ble gjennomført mens tiltaket fortsatt var i gang og det var mulig å observere hva som skjedde i feltet. Ulempen er at de kom så tett på hendelsene at det ikke er mulig å avlese langtidseffekten av tiltakene. Dette bidraget er basert på hendelser som fant sted for over 20 år siden. Det har gitt rom for å innhente noen opplysninger om dagens situasjon og å reflektere over langtidseffekten av tiltakene i lys av utviklingen i de landene prosjektene fant sted. Samtidig har enkelte detaljobservasjoner som ikke er nedfelt i feltnotatene gått tapt.

I utgangspunktet var utviklingsarbeidene ikke definert som forskningsprosjekter. Siden artikkelforfatter hadde en forskerbakgrunn, ble feltnotatene samlet inn med faktaopplysninger supplert med enkelte refleksjoner for mulig senere bruk. Felteksperimentene har likheter med aksjonsforskning, men er mindre systematiske enn i klassiske felteksperiment. Flere av aktørene som var involvert i prosjektene hadde også erfaringer fra aksjonsforskning og utviklingsarbeid. Foreliggende

evalueringsrapporter er en viktig kilde til dette bidraget (Salomon m fl. 2001, Salomon & Egorov 2003.)

Plantasjene i Sri Lanka

De fleste av eksemplene om medvirkning og dialog som presenteres i det følgende er hentet fra plantasjesektoren i Sri Lanka. Det er derfor nødvendig å gi en kort presentasjon av plantasjesektoren der. Plantasjene danner en form for symbiose der arbeidsliv og lokalsamfunnet tradisjonelt er bundet sammen til en enhet. Tidligere var plantasjedriften svært viktig for Sri Lankas økonomi. Teplantasjer dominerer i de høyereliggende områder mens det også er en del gummiplantasjer og noen kokosplantasjer i lavlandet. Plantasjene i høyere liggende områder ble først bygd ut som kaffeplantasjer og drevet av britene i kolonitiden. Senere viste det seg at teproduksjon var mer egnet. Plantasjene ble senere nasjonalisert (1972-1975) og så privatisert igjen fra 1992. De fleste plantasjearbeiderne er indiske tamiler som immigrerte fra India i perioden 1830 – 1880 mens det ennå var kaffedyrking. Immigrasjonen hadde preg av sesongarbeid og besto i stor grad av eiendomsløse landarbeidere. Senere ble det nye immigrasjonsbølger hvor immigrantene med familier bosatte seg permanent (Hollup, 1994). De bodde stort sett i såkalte linehouses, dårlig vedlikeholdte rekkehusliknende barakker i sement med halvvegger mellom hver boenhet. Det var vedovner i hver enhet og rommene var gjerne røykfylte hvor røyk og lukt drev over til naboens enhet. Det var dårlige sanitærforhold og helsestell. Takene var av bølgeblikk og taklekkasjer forekom ofte.

Arbeid var sterkt kjønnsdelt. Kvinnene stod for teplukking mens mennene drev med rydding og pleie av plantene, intern transport og arbeid i fabrikkene. Her var arbeid og øvrig sosialt liv innvevd i en enhet, ofte også avgrenset fysisk med gjerder mot samfunnet rundt. Arbeidsgiver hadde ansvar for hus, lokale helsestasjoner, barnehager og utdanning. Plantasjeditrektøren hadde stor makt ut over rene arbeidsforhold, var ofte autoritær og kunne fortsatt gå rundt i lange shorts slik britene gjorde. De indiske tamilene var organisert i såkalte kanganis, mindre grupper basert på kaste og slektskap. Lederen av en kangani stod for utbetaling til sin gjeng og tok en liten kommisjon for jobben. Dermed skaffet de seg et økonomisk overskudd og opptrådte som pengeutlånere til arbeiderne. Mange arbeidere fikk gjeld og ble mer avhengig av lederen av en kangani og ble dermed låst til å fortsette å bo og jobbe på plantasjen (Hollup, 1994). Kanganisystemet opphørte på 1960-tallet. Etter hvert ble det organisert en rekke rivaliserende fagforeninger. Lokale fagforeningsledere kunne få en del makt og erstattet på et vis kanganilederne.

Plantasjearbeiderne hadde hatt stemmerett til 1947, men den ble fratatt. De aller fleste plantasjearbeiderne hadde ikke statsborgerskap i Sri Lanka. Dermed var det

plantasjen som ivaretok de velferdsgoder som en statsborger har rett på, og plantasjearbeiderne ble enda mer bundet til plantasjen. På grunn av spenningen mellom tamiler og singalesere var det ubehagelig, og tidvis farlig for plantasjebefolkningen å bevege seg utenfor plantasjen og det var vanskelig for dem å finne arbeid utenfor plantasjene. De ble livegne eller det som betegnes som *bonded labour* (Hollup, 1994). Med betydelig avhengighet av plantasjeledelsen og kanganilederen, og med fiendtlige omgivelser liknet deres situasjon på tilværelsen i en total institusjon slik den fortoner seg i psykiatriske sykehus, fengsel og lignende. (Jfr. Goffman, 2004).

I en livssituasjon hvor andre bestemmer over deres arbeid, bolig og velferdsytelser og hvor det er lite rom for aktiviteter utenom den lukkede tilværelsen vil mange utvikle det som kalles *lært hjelpeløshet* i en utvidet betydning i forhold til det opprinnelige begrepet til Seligman. Han analyserte en form for mental tvangstrøye psykiatriske pasienter kan komme i hvor de ikke ser noen vei ut av situasjonen. (Seligman, 1996). For å komme ut av lært hjelpeløshet benyttes ulike metoder for selvstendiggjøring (Empowerment). Det er nettopp i slike situasjoner lokale dialogprosesser med bred medvirkning kan bidra til selvstendiggjøring og en bedret arbeids- og livssituasjon slik de følgende eksempler viser.

Plantasje A

Plantasjen lå i et relativt flatt område. Bygningene var barakker med halv-vegger mellom enhetene slik vi har beskrevet ovenfor. Utenfor boligenhetene var det en platting av betong som holdt søla unna i regntiden. Rundt plattingen lekte et stort antall småunger i slitte klær. Noen av dem var snørrete, men så ellers ut til å være ved grei helse. Der var også geiter som beitet på gress i området rundt husene og gjorde fra seg på og rundt plattingen. Ca. hundre meter fra husene rant en liten elv som alltid hadde vann. Befolkningen sultet ikke, men en del både barn og voksne led av feilernæring.

Som del av distriktutviklingsprogrammet ble det arrangert dialogmøter for befolkningen for å identifisere mulige forbedringstiltak. Møtene ble ledet av lokale medarbeidere i programmet som fungerte som prosesskonsulenter. Møtene kunne arrangeres i sekvenser slik at arbeidere/beboerne deltok for seg i et første møte og at arbeiderne og plantasjeledelsen sammen deltok i oppfølgingsmøter. Ett av temaene som kom opp var ernæringssituasjonen og at det burde være en mulighet for grønnsaksdyrking for beboerne. Spørsmålet var hvor og hvordan. Det viste seg å være et betydelig areal tilhørende plantasjen som lå brakk ganske nær boligene. Dette jordstykket tilhørte plantasjen og beboerne hadde ikke lov til å dyrke der. Geitene sørget for gjødsel og det var vann i elven i nærheten.

Gjennom gruppemøtene og dialog med plantasjeledelsen (og påtrykk fra MONDEP) ble det enighet om at jordstykket kunne bli brukt som kjøkkenhage. Noen unge plantasjearbeidere ble valgt ut som sosiale pådrivere. Det ble fordelt parseller til beboerne og dyrking ble satt i gang. Senere besøkte vi stedet og kunne konstatere at grønsakene grodde godt. Grønnsakdyrkingen fortsatte etter at prosjektet var ferdig og spredde seg også til andre plantasjer. Etter hvert fikk arbeiderne lov til å sette opp egne enkle boliger. Noen startet også forretningsdrift i små skala, og ernærings situasjonen bedret seg.¹²

Plantasje B

Denne plantasjen ligger også i Moneragaladistriktet. Bostandarden var som tidligere beskrevet og boligene var dårlig vedlikeholdt. I regntiden kunne det lekke fra taket og røyken innendørs kunne være svært generende og helsefarlig. Gjennom gruppesesjoner med deltakelse fra arbeidere og ledelsen ble flere saker tatt opp. Ett av temaene var vannforsyning fra en kilde ovenfor boligene. Her dukket det opp noen tekniske spørsmål der programrepresentantene kunne bidra med faglig veiledning. I tillegg til å spille rollen som prosesskonsulenter spilte de her rollen som fagkonsulenter. Det er en utfordring å finne egnet tidspunkt for når man skal spille inn fagekspertrollen. Spilles den inn fra starten kan man ødelegge for prosessen og gjøre deltakerne tause.

Medvirkningsprosjektene ble organisert slik at personer av begge kjønn og med ulike posisjoner fikk delta. I første fase ble gruppearbeidet organisert i homogene grupper slik at deltakerne fritt kunne fortelle om sine problemer og ønsker uten å bli motsagt eller avbrutt av f.eks. ledere eller ektemann. I denne runden blir en del problemstillinger identifisert. Deretter drar man med seg de viktigste problemstillingene og ideene fra første gruppearbeid til det neste bestående av heterogene grupper. Det kan bety at arbeiderne deltar for seg i første fase, mens arbeidere og ledere deltar sammen i neste. I dette tilfellet var de homogene gruppene kjønnsdelt, kvinner og menn for seg.

Det gjorde sterkt inntrykk å erfare hvor hensiktsmessig det er å først dele deltakerne i homogene grupper. Blant plantasjetamilene var det en tradisjon for at mennene

¹² Forfatterens feltnotater er bekreftet ved personlig kommunikasjon 28/2 2023 med Chellatturai Balasubramaniyam bosatt i Moneragala. Vedkommende spilte en viktig rolle i undervisning og utviklingsarbeid i distriktet og har fulgt utviklingen i distriktet etter at MONDEP ble avsluttet.

førte ordet, at kvinnene gjerne gikk noen skritt bak mannen og at de tiet i forsamlingen. I prosessen ble kvinnene bedt om å prioritere sine ønsker om forbedringer. Vi som kom utenfra, hadde forventet at forbedringer i forhold til røyk og lekkasje ville fått høyest prioritet. Slik ble det ikke. Det kvinnene ønsket mest av alt var å forby salg av alkohol inne i plantasjeområdet. Mennene avsluttet normalt arbeidet tidligere enn kvinnene og benyttet anledningen til å kjøpe alkohol illegitimt. De drakk bort pengene sine, satte seg i gjeld og ble fulle og aggressive når det kom hjem. Vold i hjemmet var ganske vanlig i mange av plantasjene. Denne dialogprosessen førte til en mer restriktiv alkoholpolitikk innen plantasjeområdet, og hadde også en viss virkning i andre plantasjer.¹³

I tillegg til å vise viktigheten av å dele inn i homogene grupper i første fase av et utviklingsarbeid, illustrerer eksempelet Hylland Eriksens poeng om at det er begrenset hva bistandsarbeidere som kommer utenfra har av innsikt (Hylland Eriksen, 1989). Derfor er det ekstra viktig å ha dyktige lokale medarbeidere til å stå for dialogprosessene.

Plantasje C

Denne plantasjen ligger i lavlandet. Det er en gummiplantasje og har en noe annen sammensetning av arbeidsstokken enn teplantasjene i høylandet. Arbeidsstokken består i stor grad av landarbeidere. De får jobb når det er bruk for dem og de er i perioder undersysselsatte. I denne plantasjen ble det i regi av ILO-prosjektet SAVPOT satt i gang et medvirkningsprosjekt med sosial dialog for landarbeiderne. Plantasjeledelsen hadde allerede satt i gang flere aktiviteter for å forbedre produktivitet, vannforsyning og å legge nye tak på boligene da SAVPOT-prosjektet kom inn i bildet. SAVPOTs bidrag var å organisere den sosiale dialogen mellom plantasjeledelsen og arbeiderne (Salomon & Egorov 2003).

Gummitappingen foregår ved at det skjæres spiraler i barken på gummitrærne slik at sevjen (kautsjuk) kan renne ned i et spann. Arbeidet krever en viss ekspertise slik at kautsjuken ikke tørker eller treet blir skadet. Det går ikke an å tappe under regnvær da kautsjuken kan bli utvannet. Under dialogmøtene mellom ledelsen og de ansatte kom det forslag om å spenne presenning over tappestedet i regnvær. Det var en enkel løsning som ingen hadde iverksatt tidligere. Dette enkle tiltaket bidro til at

¹³ Kilde Chellatturai Balasubramaniyam i brevveksling.

antall arbeidsdager økte. Dermed økte også inntektene til arbeiderne sammen med produktiviteten.

Tappingen ble også organisert i selvstyrte grupper. Hvert team besto av 5- 8 personer med en valgt leder. Teamene var ansvarlige for alle feltoperasjoner inklusive tappingen som ikke skal forgå for lenge ad gangen slik at treet blir skadet. Videre fikk teamene ansvar for gjødsling og ugrasluking innen sitt felt.

I løpet av denne intervensjonen økte arbeidsdeltakelsen fra 58 til 68 % og tappingen fra 8.22 kg til 9.30 kg pr dag. Økte inntekter bedret også den materielle situasjonen for arbeiderne. For eksempel økte antall radioer blant arbeiderne fra 4 til 11 og antall fjernsynsapparater fra 2 til 8. (Chandratilleke, 2002). Dette er enkle mål på fremgang for en lavinntektsgruppe og må ses på som en illustrasjon av en situasjonsforbedring.

I tilknytning til prosjektet ble det etablert lokale huskomitéer, vannkomitéer og et boligkooperativ for å forbedre bolig- og velferdsforholdene for arbeiderne. Det er viktig å understreke at medvirkningstiltakene i dette prosjektet var ett av flere tiltak og virket i samspill med allerede iverksatte tiltak utenom prosjektet.

En skofabrikk i Vietnam

Fabrikken lå i et industriområde ikke langt fra Ho Chi Min-byen (Saigon). Det dreide seg om en koreansk eid underleverandør til en internasjonalt kjent skoprodusent som opererer over hele verden. Fabrikken hadde mer enn 7000 ansatte og var den største bedriften i området. 80 prosent av arbeiderne var kvinner.

Gjennomsnittsalderen var 24 år. Denne fabrikken sammen med den internasjonale skoprodusenten organiserte et voksenopplæringsprogram for de ansatte slik at de kunne fullføre videregående skole, noe mange av de ansatte ikke hadde hatt råd til. Bedriften arrangerte flere dagskurs om HMS og om helse og sanitærforhold generelt, og om virksomhetens etiske retningslinjer. I tillegg bidro de til et opplæringsprogram i datakunnskap.

Ut fra en situasjon hvor bedriften ønsket å øke produktiviteten samtidig som ledelsen møtte en del uroligheter med fagforeninger, passet det godt for ledelsen å inngå et samarbeid med det før omtalte SAVPOT- prosjektet for å øke produktiviteten, bedre samarbeidet mellom ledelsen og arbeiderne og å forbedre arbeidsmiljøet. Bedriften ga de ansatte en rekke frynsegoder av typen gratis transport til og fra Ho Chi Minh-byen, mikrolån, ulykkesforsikring, bedriftshelsetjeneste, gratis briller og lavinntektshus. I tillegg bidro de til et fem måneders opplæringskurs i informasjonsteknologi. 95 prosent av de ansatte var medlemmer av fagforeninger.

Bedriften hadde tradisjonelt en autoritær, regelorientert struktur med en ledelse som ble oppfattet som fjern for de ansatte. Det hadde vært et stort antall streiker i bedriften til tross for at dette var en fabrikk som tok et betydelig sosialt ansvar. De ansatte ønsket å reforhandle en inngått femårig tariffavtale for å forbedre arbeidsstandarden slik at den ble i tråd med Vietnamesisk arbeidslovgivning.

Medarbeidere fra SAVPOT fungerte som tilrettelegger for et samarbeid mellom ledelsen og fagforeningene. Det førte til innføring av både regulære og ad hoc møter mellom partene. Prosjektet bidro også til å bedre kommunikasjonen mellom partene i bedriften gjennom de formelle møtene, innføring av forslags- og svarkasser og retningslinjer for hvordan kommunikasjonen skulle finne sted i bedriften. En viktig oppgave var å få fart i reforhandling av tariffavtalen nevnt ovenfor.

Selv om arbeidsstokken var vietnamesisk, kom arbeiderne fra ulike kulturer med ulike matvaner. Det ble klaget på maten i kantinen som ikke tok hensyn til de kulturelle forskjellene. Som et resultat av SAVPOT-prosjektet ble det etablert en kantinekomite som skulle sørge for å etterkomme ulike matønsker.

De unge kvinnelige arbeiderne bodde i hybler/leiligheter innen gangavstand fra fabrikk. Ved avsluttet kveldsskift måtte de gå hjem i mørket. Det hendte da at de ble antastet på veien hjem. Dette ble tatt opp i møter som ble arrangert i regi av prosjektet. Som en oppfølging av møtene ble det innført en eskortetjeneste som fulgte kvinnene hjem fra kveldsskiftet.

Det er også grunn til å nevne et litt snodig resultat av prosjektet ut fra et norsk perspektiv. Det ble klaget på at den sørkoreanske ledelsen var fjern og aldri viste seg for arbeiderne. For å bøte på det stilte ledelsen opp ved fabrikkporten og hilste arbeiderne velkommen om morgenen. Sannsynligvis var det i norske øyne en litt naiv engangshendelse som svar på kritikken. Samtidig var det et signal om at kritikken var oppfattet.

Det hører også med til historien at antall streikedager gikk kraftig ned og produktiviteten steg i etterkant av prosjektet til SAVPOT selv om årsakene sannsynligvis var sammensatte og skyldes mer enn SAVPOT-prosjektet alene.

Andre SAVPOT-prosjekter

Det var en rekke andre SAVPOT-prosjekter som det også kunne vært interessant å presentere nærmere hvis plassen hadde tillat det. Det ble organisert dialogprosesser mellom ledelsen og arbeidstakerne i en fabrikk som produserte sportshansker i nærheten av Hanoi. Da et tidligere statlig telekommunikasjonsselskap på Sri Lanka ble privatisert, ble det organisert en rekke dialogprosesser for å skape en enhetlig bedriftskultur der ulike subgrupper hadde samarbeidet dårlig.

I en stor bilfabrikk i India bidro SAVPOT til at det ble opprettet en rekke nye kommunikasjonskanaler mellom ledelsen og de ansatte i form av komiteer som tok opp produktivitet, kvalitet, sikkerhet, disiplin og arbeidsforhold. Også i Nepal og Bangladesh ble det også gjennomført liknende prosjekter.

Hovedfunn og refleksjoner

Eksemplene som er trukket fram i denne artikkelen viser at det lar seg gjøre å benytte dialogbaserte prosesser i veldig ulike virksomheter i en helt annen del av verden enn der samarbeidsforsøkene fant sted. Dialogmetodene har blitt praktisert med vellykkete resultater i plantasjesektoren hvor arbeiderne var tvunget til å komme ut av en situasjon preget av lært hjelpeløshet. De ble i større grad nødt til å ta ansvar for vedlikehold av boligen eller bygging av en ny, og ved dialog fikk de anledning til å dyrke sine egne grønnsaker. Det er også grunn til å spørre om det er lettere raskt å oppnå gode resultater når det materielle utgangspunktet er svakt slik eksemplet med presenningen rundt gummitrærne viste. Som regel vil det være mer komplisert og ta lengre tid å endre samarbeidsmåter og organisering i en avansert service- eller industribedrift gjennom dialogprosesser.

Til tross for kritiske røster (Hylland Eriksen 1989) om hvor utfordrende det er å overføre teknologi og arbeidsmetoder fra en kultur til en annen, viser eksemplene at det går an. I alle eksemplene har arbeiderne og ledelsen fått ekstern hjelp fra prosesskonsulenter. Selv om nordmenn i dette tilfellet har bidratt med kunnskap om organisering av prosessene har prosjektene vært helt avhengige av god lokal språkkunnskap (eks tamil, singalesisk, vietnamesisk, nepali), og god prosessforståelse og kulturforståelse. I alle prosjektene ble dette ivarettatt av godt skolerte lokale prosesskonsulenter.

Reaksjonen blant kvinnene som ønsket å stoppe alkoholserveringen i plantasjen er et eksempel på viktigheten av å starte dialogprosesser med homogene grupper (i dette tilfellet kvinner og menn adskilt) i første samling for at deltakerne fritt kan identifisere problemer slik de opplever det. I neste fase bringes de ulike gruppene sammen for å diskutere de problemstillingene som er kommet opp i de respektive homogene gruppene.

Vi har altså konkludert med at det finnes positive eksempler på at det går an å få til dialogbasert medvirkning i andre kulturer og bedriftstyper enn i Norge uten at vi gjør krav på at eksemplene er representative.

I Samarbeidsforsøkene påpekte Thorsrud bla. følgende: A) ytre og indre press for forandring vil lede til konfliktfylte valg som kan åpne for nye løsninger. B) Hovedorganisasjonene måtte være innforstått om fellesinteresser. C) En oversiktlig

og relativt stabil sosial struktur. (Thorsrud, 71.). Bedriftene vi har omtalt var i en omstillingssituasjon som fremtvang endringer. Plantasjebedriftene var preget av internasjonal konkurranse, lav produktivitet og en situasjon hvor de tamilske arbeiderne fikk eller skulle få srilankisk statsborgerskap. Siden plantasjebedriftene ikke lenger skulle ha totalansvar for medarbeiderne var de nødt til å iverksette tiltak som fikk arbeiderne til å ta større ansvar for sin egen bolig og velferd. Det var behov for å gjøre arbeiderne mer selvstendige både i arbeidslivet og privatlivet. De øvrige omtalte bedriftene var utsatt for større konkurranse enn tidligere. Telebedriften var blitt privatisert og møtte konkurranse i hjemmemarkedet. I bedriften var det utviklet subkulturer som hindret godt samarbeid på tvers i organisasjonen og det var behov for en mye tydeligere kundeorientering. Tekstilindustrien i Mumbaiområdet hadde lenge opplevd sterk konkurranse fra Indonesia og andre lavkostland, og flere tekstilbedrifter hadde blitt nedlagt. Ledelsen så nødvendigheten av å utvikle andre arbeidsprosesser for å øke produktiviteten, og fant at samarbeidet med SAVPOT var nyttig for å få det til.

Behovet for endringer gjorde at flere bedriftsledere så nytten av å involvere arbeiderne i forbedring av arbeidsplassen. Noen ledere hadde studert i utlandet eller var blitt kjent med moderne ledelsesteori med større vekt på medarbeiderinvolvering (Eks Bass, 1995). Alle initiativ til de omtalte utviklingsprosjektene ble tatt utenfra gjennom den lokale bedriftsledelsen. Selv om fagforeninger var med i seminarene forut for utvelgelsen av bedrifter til felteksperimentene, sto og falt avgjørelsen om deltakelse på ledelsen i bedriftene.

Å rekruttere bedrifter som ble med på prosjektet var en lang og møysommelig prosess. Først gjennom det internasjonale arbeidet for å gi oppmerksomhet om medvirkningsprosesser i arbeidslivet (APPOT). Deretter et tidkrevende arbeid med en rekke seminarer om sosial dialog, fulgt opp av identifisering, utvelgelse og mobilisering av deltakende bedrifter. I rekrutteringen av deltakende bedrifter falt mange fra. Det betyr at utvalget av bedrifter i denne undersøkelsen er selektivt og neppe representativt for den store variasjonen av bedrifter i Sørøst-Asia og Vietnam.

De organisasjonsmessige forutsetningene og konstellasjoner av interessenter for å få til tre- og topartssamarbeid var veldig forskjellig fra den gang samarbeidsforsøkene ble gjennomført. Den gangen var Norsk arbeidsgiverforening (NAF, forløperen til NHO.) og LO nærmest enerådende organisasjoner hvor det var mulig å komme til enighet om et felles forsøk. I Vietnam er det vanskelig å snakke om trepartssamarbeid i norsk betydning. Der er staten, parti og fagforening innvevd i hverandre som en treenighet. Samtidig var arbeidsgiversiden svakt organisert, noen steder bare ved lokale handelskamre. India er et stort kontinent der selv delstatsnivået er enormt og uoversiktlig. I India og Sri Lanka var det et utall fagforeninger med til dels sterkt motsatte interesser. Disse organisatoriske

forutsetningene gjør det vanskelig få til en større samordnet spredning av dialogmetodene til et stort antall bedrifter.

Til tross for innsats gjennom flere programmer i regi av partene i arbeidslivet og Norges Forskningsråd¹⁴ har det vært en begrenset spredning av dialogprosesser som bedriftsutviklingsmetode i Norge. Utfordringene i de landene vi omtaler er sannsynligvis ikke mindre.

Med utgangspunkt i Rogers klassiske betingelser for diffusjon (Rogers, 2003) kan vi kommentere forholdene i de landene vi har beskrevet.

1) *I hvilken grad innovasjonen er synlig/ kjent.* Det var en lang og tung prosess å gjøre metodene kjent, og ingen av prosjektene hadde kraftfulle spredningsstrategier.

2) *I hvilken grad nyvinningen oppfattes som en bedre ide enn den ideen den skal erstatte.* Arbeidsmetodene ble oppfattet som såpass interessante at en del bedrifter var villige til å prøve dem ut, ofte sammen med andre metoder hentet fra organisasjons- og ledelseslitteraturen.

3) *Kompleksitet. Hvor enkelt/vanskelig det er å forstå ideen.* Mentalt er det enkelt å forstå hva en dialogprosess går ut på. Utfordringen er å se nytten av dem i egen organisasjon.

4) *I hvilken grad innovasjonen oppfattes som forenlig med mottakers verdier, erfaringer og holdninger.* I disse landene bryter dialogbasert medvirkning med etablerte paternalistiske og autoritære styringssystemer. For enkelte fagforeninger er det også et brudd på en mer antagonistisk tilnærming der reelle forhandlinger og streik har vært de klassiske virkemidlene.

5) *I hvilken grad innovasjonen kan prøves ut, gjerne som et avgrenset eksperiment.* De dialogprosjektene som er beskrevet, er nettopp eksempler på klassiske felteksperiment. Likevel viste det seg vanskelig å videreføre dialogmetodene i stor skala.

En rekke faktorer i mottakerlandene og blant donorene kan også forklare hvorfor dialogmetodene ikke systematisk ble tatt i bruk i større skala. Blant nasjonale og internasjonale bistandsorganisasjonene ble lokalsamfunnsutvikling betraktet som for arbeidskrevende, og innsatsen ble dreid mot målstyring og kontroll. ILO-prosjektene

¹⁴ Samarbeidsavtalen om bedriftsutvikling mellom LO og NHO HABUT, senere HFB. Senter for bedre arbeidsliv. Programmene BU 2000, VS 2010 finansiert av Norges Forskningsråd.

ble heller ikke fulgt opp i stor skala. Sri Lanka var også preget av borgerkrig og samarbeid med Kina om store infrastrukturprosjekter. Likevel vil man finne mange eksempler på dialogbaserte metoder i disse landene. På Sri Lanka var det en periode mange *social mobilizers* i sving som bidro til å organisere medvirkningsprosesser også etter at MONDEP var avsluttet.. Det finnes en lang tradisjon for dugnad (Shramadan) i disse landene som benyttes av mange frivillige organisasjoner. Siden dugnad er en medvirkningsbasert aktivitet, ligger denne tradisjonen til rette for å benytte dialogbaserte utviklingsmodeller.

Konklusjoner og mulige forskningsoppgaver

Denne artikkelen viser først og fremst en del positive eksempler på hvordan dialogbaserte metoder blant annet inspirert av de norske samarbeidsforsøkene kan bidra til at situasjoner preget av lært hjelpeløshet kan gi deltakerne økt selvstendighet og større evne og vilje til å influere over egen arbeidssituasjon og livssituasjon. Det gjelder særlig for plantasjearbeiderne i Sri Lanka. Lært hjelpeløshet er ikke like fremtredende i de andre bedriftene vi har beskrevet, men også i disse bedriftene har dialogmetodene ført til klare forbedringer i produktivitet, arbeidsmiljø og forholdet mellom kolleger, og forholdet mellom ansatte og ledelsen. En forutsetning for de positive erfaringene er den sterke involveringen av lokale prosesskonsulenter med kjennskap til lokale språk og kultur. Både Hylland Eriksen og Tvedt har rett når de påpeker problemer ved bistandsorganisasjonenes manglende lokale kulturforståelse og svakheter ved at vår vestlige analyse ligger til grunn for bistandspolitikken (Hylland Eriksen 1989, Tvedt, 2003). Derfor var det helt nødvendig å ha et godt lokalt medarbeiderskap i gjennomføringen av prosjektene.

Til tross for flere positive enkeltteksempler gjenstår utfordringen med å spre erfaringene i større skala. Problemet med å spre erfaringer og metoder fra ett kase til mange virksomheter er diskutert av Gustavsen. Hans løsning er å danne regionale koalisjoner for å videreutvikle erfaringer fra det ene tilfellet i fellesskap. Slike koalisjoner er skapt gjennom store forskningsprogram i Norge, Sverige og Finland. Likevel får slike koalisjoner begrenset varighet og effekt (Gustavsen 2003). I tillegg til de nordiske forsøkene finnes andre medvirkningsinitiativ. Et eksempel er den japanske Kaizen-modellen som også er prøvd ut i Sørøst-Asiatisk land med gode enkeltresultater og blandet spredningseffekt (Hosodo, Page & Shimada, 2020).

SAVPOT er eksempel på en regional koalisjon, men av begrenset varighet. Langtidseffektene var nok større i Moneragala der de hadde et system av social mobilizers og hvor de materielle betingelsene og kunnskapsnivået hos deltakerne var lavt. Dermed kunne man oppnå store forbedringer med enkle tiltak og små kostnader.

Vil selvstendigjøring av deltakere i dialogprosesser være ved etter prosjektet er avsluttet? Både i Norge og i de bedriftene vi beskriver har dialogprosessene ført til en viss grad av medvirkning lokalt, men slike prosjekter vil ha begrenset innflytelse på viktige faktorer som nasjonal politikk, markedsforhold, eierskap, internasjonalisering, investeringsbeslutninger osv. Prosjektene har i liten grad bidratt til Thorsruds ønske om at lokale dialoger kunne bidra til en bredere demokratiseringsprosess.

Både spørsmålet om gyldighetsområdet for våre observasjoner og mulighetene for spredning av medvirkningsmetodene gir et godt grunnlag for videre forskning om dialogbasert medvirkning i land med en tradisjonell autoritær og paternalistisk organisasjonsstruktur.

Referanser

Bass, B.M. (1995) Theory of Transformational Leadership Redux. *The Leadership Quarterly*, 6, 463-478. [https://doi.org/10.1016/1048-9843\(95\)90021-7](https://doi.org/10.1016/1048-9843(95)90021-7)

Blichfeldt, J F. *Liv og læring. Bilder fra norsk utdanning og kunnskapsforvaltning gjennom 70 år. Et minnealbum med utsikt fra Groruddalen.* (355 – 365). ABM-media. ISBN 978-82-93298-19-9.

Chandratilleke K L (2002). Social Dialogue as a Means of enhancing Productivity and Quality of Work Life: A Case study of the Maha Oya Group of the Bogawantalawa Plantation Company, Colombo.

Eriksen, Thomas Hylland. (1989). «Innledning: Hvor mange sykehussenger?» I *Hvor mange hvite elefanter? Kulturdimensjonen i bistandsarbeidet*, red. Thomas Hylland Eriksen, 9–18. Oslo: Ad Notam Forlag AS.

Falkum, E (2020). *Makt og opposisjon i arbeidslivet. Maktforskyvninger fra 1900 til 2020.* Cappelen Damm akademisk.

Goffman E (2004). *Asylet: Essays om den sosiale situasjonen til psykiatriske pasienter og andre innsatte.* Pax.

Gustavsen B (2003). Action research and the problem of the single case: *Concepts and Transformation*, Volume 8, Number 1, 2003, s. 93-99(7).

Gustavsen B. (1992) Social science for social action: toward organizational renewal i *Dialogue and Development*. Vol 1. Van Gorcum. Assen/ Maastricht.

Gustavsen B M.fl. (2010). *Innovasjonsarbeid mellom bedrifter og forskning. Den norske modellen.* Gyldendal akademisk.

Engelstad, P.H. & Pålshaugen, Ø. (1986). *Utviklingsstrategier i bilbransjen – sett fra et forskersynspunkt*. Oslo, AFI-dok. 34.

Herbst P, G (red.) (1971). *Demokratiseringsprosessen i arbeidslivet. Sosiotechniske studier*. Universitetsforlaget.

Hollup O (1994) *Bonded Labour Bonded labour: caste and cultural identity among Tamil plantation workers in Sri Lanka*. Charles Subasinghe & Sons, Colombo.
<http://hdl.handle.net/11250/2606834>

Hosono A, Page J & Shimada G (ed) (2020). *Workers, Management, Productivity. Kaizen in Developing Countries*. Palgrave Macmillan. SBN 978-981-15-0363-4.

Rogers, E. M. (2003). *Diffusion of innovations* (5th ed.). New York, NY: Free Press

Salomon R, Hoff E, Buverud Pedersen E, Gabre Michel M (2001). *Tripartism and Social Dialogue in some Asian Countries*. Geneve: ILO.

Salomon R & Egorov V. (2003). *Final Evaluation of south Asia and Vietnam Project on Tripartism and Social dialogue in Action (SAVPOT)*. Geneve: ILO.

Seligman M (1975). *Helplessness: On Depression, Development, and Death*. W.H. Freeman.

Thorsrud E, & Emery, F (1964). *Industrielt demokrati*. Universitetsforlaget.

Thorsrud & Emery. (1969) *Mot en ny bedriftsorganisasjon*. Tanum.

Thorsrud E. (1971). Strategi for forskning og sosial forandring i arbeidslivet. Et tilbakeblikk på Samarbeidsprosjektets fase B. i Herbst P G (1971). *Demokratiseringsprosessen i arbeidslivet. Sosio-tekniske studier*. Universitetsforlaget.

Tvedt, T (2003). *Utviklingshjelp, utenrikspolitikk og makt. Den norske modellen*. Gyldendal.

Walsh C. E. & Mignolo W D (2018). *On Decoloniality: Concepts, Analytics, Praxis*. Durham, NC: Duke University Press. www.dukeupress.edu/Assets/PubMaterials/978-0-8223-7109-0_601.pdf.

Forkortelser

APPOT Asian Pacific Project on Tripartism

HMS Helse miljø og sikkerhet

ILO International Labour Organization

MONDEP Moneragala Intergrated Development Program

NORAD The Norwegian Agency for Development Cooperation

SAVPOT The South Asia and Vietnam Project on Tripartism and Social Dialogue in Action

Om forfatteren

Robert H Salomon er utdannet sosiolog fra Universitet i Oslo, Han har arbeidet som universitetslektor UiO, forsker ved Norsk institutt for by- og regionforskning og forsker og direktør for Arbeidsforskningsinstituttet. Han har også arbeidet med bistand for Norad i Tanzania og Sri Lanka og med teknologi og samfunn i NTNf. Hans forskningsområder har vært distriktsutbygging, arbeidsmiljø, omstillinger, konflikthåndtering og seniorpolitikk.

Neste nummer

Neste nummer av *Onsdag* vil omfatte artikler av Lars Egeland om naturisme, Sigurd Haga om akademisering av profesjonsstudier, Sigmund Onstad om ytringsfrihet og Gunnar Neegaard om skapelsesfortellingen i Det gamle testamentet.

Onsdag 2 ventes utgitt i oktober 2025.